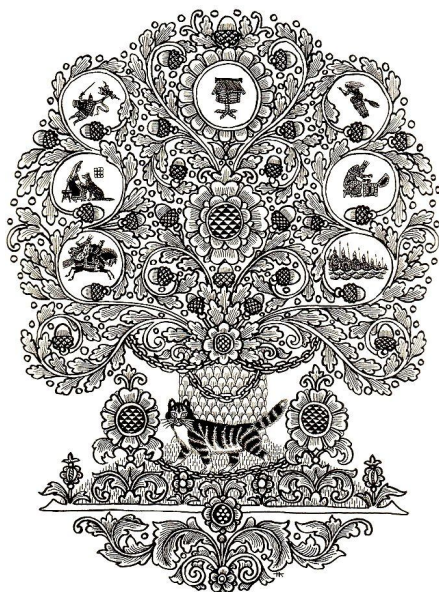


НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ЛУКОМОР'Я»

E-ISSN 2708-4116

СТАРОЖИТНОСТІ ЛУКОМОР'Я



ЕЛЕКТРОННИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2022

№ 3 (12)

Старожитності Лукомор'я (Antiquities of Lukomorie)

Електронний історичний журнал. Заснований 2020 р. (рішення Правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 13.03.2020 р.). Виходить 6 разів на рік.

Видання входить до переліку «Б» фахових видань України (Наказ МОН України від 26.11.2020 р. № 1471)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Савченко Віктор – д.і.н., професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна) – *головний редактор*

Вовчук Людмила – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна) – *заступник головного редактора*

Бажан Олег – к.і.н., ст. наук. співр., Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

Біаджи Паоло – PhD (історія), професор, Університет Ка' Фоскарі (Венеція, Італія)

Габро Ірина – к.політ.н., доц., Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Куриляк Валентина – к.техн.н., PhD, доцент, Український гуманітарний інститут (Буча, Київська область, Україна)

Пархоменко Владислав – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Піструїл Ігор – к.і.н., ст. наук. співр., Одеський археологічний музей (Одеса, Україна)

Сапожніков Ігор – д.і.н., ст. наук. співр., Інститут археології НАНУ (Одеса, Україна)

Сініка Віталій – к.і.н., Придністровський державний університет імені Т.Г. Шевченка (Тирасполь, Молдова)

Тельнов Микола – к.і.н., Інститут культурної спадщини Міністерства освіти, культури та досліджень Молдови (Кишинів, Молдова)

Тригуб Олександр – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Федоренко Михайло – к.і.н., доцент, Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)

Хмель Анастасія – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Вчений секретар: Олександр Смирнов

Контакти редакції: 54007, Україна, Миколаїв, а/с № 5; **E-mail:** mk.nsku@ukr.net

Офіційна адреса видання в Інтернеті: <http://www.lukomor.mosk.mkstat.net>

Старожитності Лукомор'я. 2022. № 3 (12). 93 с.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

ЗМІСТ

Нова історія

Ложешиник Олександр

Забезпечення зброєю козаків Чорноморського війська під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. 5

Хмарський Вадим

Перспективи актуалізації джерел особового походження з історії Одеси «воронцовської доби» 17

Тацієнко Віталій

Дозвілля вихованців Київської духовної семінарії у ХІХ ст. 26

Коробчук Анна

Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат 35

Синявська Олена, Садова Іванна

Національно-культурні товариства німецької громади в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. 44

Приходько Микола

Товариство народної освіти: громадсько-політична організація польського народу на зламі ХІХ-ХХ ст. 52

Жуков Олександр, Подрез Юлія

Політика провідних світових держав у Китаї у зв'язку з повстанням іхегуанів (1899-1901 рр.) 60

Ложешиник Аліса, Ложешиник Ніла

Культурно-просвітницькі організації Одеси на початку ХХ ст. 70

Сторінка рецензента

Грицюк Валерій

Військова служба жінок крізь призму гендерної політики 83

Подобєд Олена

Життєві й мистецькі дороги Катерини Кричевської-Росандіч 89

CONTENT

New Ages

| | |
|--|----|
| <i>Lozheshnyk Oleksandr</i> Provision of Weapons of the Black Sea Army Cossaks During the Russian-Turkish War 1787-1791 | 5 |
| <i>Khmarskyi Vadym</i> Perspectives of updating the sources of personal origin in the history of Odesa in «Vorontsov epoch» | 17 |
| <i>Tatsienko Vitalii</i> Leisure Time of Kyiv Theological Seminary Students in the 19 th century | 26 |
| <i>Korobchuk Anna</i> Carrot and Stick: the Specificity of the Educational Process in the Odesa Institute of Noble Maiden | 35 |
| <i>Syniavska Olena, Sadova Ivanna</i> National and Cultural Societies of the German Community in Odesa in the Second Half of the XIX – early XX century | 44 |
| <i>Prykhodko Mykola</i> National education society: social and political organization of the polish people at the turn of the 19-20 centuries | 52 |
| <i>Zhukov Oleksandr, Podriez Yuliia</i> Policy of Leading World States in China in Connection With the Rebellion of Ichetuans (1899-1901) | 60 |
| <i>Lozheshnyk Alisa, Lozheshnyk Nila</i> Cultural-Educational Organizations of Odesa in the early XX century | 70 |

Page of Reviewer

| | |
|--|----|
| <i>Hrytsiuk Valerii</i> Women's Military Service Through the Lens of Gender Politics | 83 |
| <i>Podobied Olena</i> Life and Art's Roads of Kateryna Krychevska-Rosandich | 89 |

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.74) : 357.1 : 623.4 «1787/1791»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.153>

*Олександр Ложешник**

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЄЮ КОЗАКІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1787-1791 рр.

Анотація: У статті проаналізовано й узагальнено інформацію про озброєння козаків Чорноморського війська під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Зброя та військове спорядження чорноморців у зазначений час не були унормовані. Через те, що Військо формувалося за територіальним принципом, козаки мусили забезпечувати самі себе зброєю, більшість з них приходила голірuch – це звичайно не стосувалося заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки, тому основним джерелом їх озброєння були арсенали регулярної армії. Основними видами зброї для кінноти були шаблі, рушниця, пістолі та спис; для піших, що здебільшого служили на козацькій флотилії – спис, довга рушниця та ніж на зразок ятагану.

В усіх козаків, не дивлячись на те, яку зброю він тримав у руках, завжди існувало правило: ні в якому разі у битві проти озброєного ворога не кидали у бур'ян рушниця, шаблі чи списа, щоб битися навкулачки. Тому дослідження питання озброєння чорноморців дуже важливе для вивчення воєнної історії Збройних сил України.

Ключові слова: Військо вірних козаків, Чорноморське військо, зброя, «запорозькі човни», арсенали регулярних військ, російсько-турецька війна

Сьогодні, коли Збройні сили України зі зброєю в руках знову боронять територію незалежної України, доводячи право на її існування, на часі постає розгляд багатовимірної історії Українського війська, яка не обмежується лише історією Збройних Сил повноцінних державних утворень. Адже навіть позбавлені державності українці продовжували творити власну військову історію, зберігаючи та вдосконалюючи лише їм притаманні військові традиції. Все це, в першу чергу, співвідноситься з різноманітними козацькими формуваннями, що існували з кінця XV – до початку XX ст. на теренах сучасної України.

Чимало сторінок у Книгу звитяг українського народу вписали козаки Чорноморського війська, звільняючи українське Причорномор'я від османського гноблення під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. й уславивши себе у бойових діях під Очаковом, Березанню, Хаджибеєм, Ізмаїлом та іншими фортецями, у сухопутних і

* Ложешник Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>; e-mail: alozesmik@gmail.com

морських баталіях. Змушені йти в бій під прапорами Російської імперії, вони вдосконалювали та відточували закладені запорожцями передові новації в озброєнні, тактиці, стратегії, оперативному мистецтві та бойовій підготовці, які вивели Українське військо на найвищі щаблі тодішнього рівня розвитку світового воєнного мистецтва і здобули йому визнання та загальне захоплення серед сучасників.

Чорноморці, готуючись до битви з ворогом, де вони виявляли зразки воєнної стратегії та високий рівень особистої боєздатності, насамперед покладалися на свою зброю і заздалегідь вправлялися у майстерному володінні нею. Жодного разу у битві проти озброєного ворога козаки не кидали в бур'ян рушницю, шаблі чи списа, щоб битися навкулачки.

На жаль, з огляду на ідеологічні перепони, питання озброєння козаків Чорноморського війська розглянуто нерівномірно. Більшість досліджень істориків стосується озброєння та військової тактики періоду після переселення війська на Кубань у 1790-х рр.¹ Натомість перший період існування чорноморців (формування підрозділів та участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.) розглядався дослідниками здебільшого дотично, або у контексті загальної історії. Серед них вирізняються дослідження, написані на основі архівних документів «кубанських істориків»². Зокрема, важливим джерелом для дослідження зазначеного питання є опубліковане П. Короленком офіційне листування між командуванням Російської імперії та чорноморською старшиною. Так, у «Відомості казенних поставок 1787-1788» до дрібниць простежено кількість наданої чорноморцям вогнепальної та холодної зброї, гармат тощо³. І лише здобуття Україною незалежності дозволило позбутися ідеологічних заборон та об'єктивніше подивитися на дослідження зазначеного питання⁴.

Дана робота ставить за мету дослідити забезпечення зброєю чорноморських козаків під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., проаналізувавши й узагальнивши інформацію історичних досліджень та архівних документів.

Чорноморське військо було створене «напередодні» російсько-турецької війни 1787-1791 рр. з метою залучення колишніх запорожців до лав іррегулярного формування на боці Російської імперії. Як колись останній кошовий отаман Запорізького війська Петро Калнишевський, що на той час закований у кайдани сидів ув'язнений у сирій ямі Соловецького монастиря, так перший кошовий отаман Війська вірних козаків – Чорноморського війська Сидір Білий щиро вірив, що вірною службою та пролитотою у боях козацькою кров'ю можна заслужити у колонізаторів право вільного життя на рідній землі.

¹ *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. Донецьк: НордПрес, 2006. 335 с.; *Авраменко А.* Козацьке військо на Кубані // *Історія Українського Козацтва*. Київ, 2007. Т. II. С. 364-414; *Фролов Б.Е.* Оружје кубанских казаков. Краснодар: Традиция, 2009. 128 с.; *Шахторин А.А.* Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков. Краснодар: КВВАУЛ, 2008. 213 с.

² *Фролов Б.* Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787-1860) // *Культурная жизнь Юга России*. 2002. № 2. С. 41-48.

³ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, 1894. Т. 3. С. 70-72.

⁴ *Полторац В., Ровнер О.* Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. // *Чорноморська минувшина*. 2012. Вип. 7. С. 61-75.

Освічений і розважливий, Сидір Білий добре розумівся в політиці й у розстановці тогочасних політичних і військових сил. Він, як ніхто інший, розумів, що зберегти Січ в Імперії в її історичному вигляді вже неможливо, тому вважав, що національне козацьке військо і флот необхідно відроджувати на рідній землі при будь-якій владі. Рідна земля буде постійно поповнювати свіжими силами козаків. Тому С. Білий і не пішов за Дунай, і при першій нагоді почав створювати «Військо вірних козаків» і козацький флот, хоч і під імператорським орлом.

Від початку існування Військо поділялось на пішу та кінну команду. Піші козаки здебільшого служили на козацькій флотилії. Окремо згадується козацька артилерія – невеличка «канонірна команда» (до ста чоловік), яка здебільшого належала до піших підрозділів – використовувалась на козацькій флотилії. Іншими словами, у Чорноморському війську існував поділ на два роди військ: кінноту та морську піхоту. Справою кінних полків було бойове забезпечення регулярної армії, включаючи утримання постів на комунікаціях, доправлення кореспонденції, розвідка та диверсії на ворожій території. А козацька флотилія становила військовий різновид, пристосований не лише до бою на морі, але й для блискавичного десанту на суходіл. Поєднання цих якостей дало чудові результати під час морських баталій і штурму турецьких фортець.

Зброя та військово спорядження чорноморців у зазначений час не були унормовані, хоча в 1787 р. і намагалися озброїти козаків лише карабіном і пістолем⁵. Через те, що Військо формувалося за територіальним принципом, козаки мусили забезпечувати самі себе зброєю, одягом, спорядженням, харчами, і лише вогнепальною зброєю їх забезпечувала Імперія⁶. Та більшість тих, хто вступав до Війська, приходила голіруч – це звичайно не стосувалося заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки, тому основним джерелом їх озброєння були арсенали регулярної армії. Ще на початковому етапі формування волонтерських команд, на основі яких створювалось іррегулярне формування, С. Білий неодноразово звертався до князя Г. Потьомкіна з проханням про надання козакам зброї. Зокрема, 2 листопада 1784 р. він повідомляв про вербування 30 кінних і 253 піших колишніх запорожців і прохав надати казенну зброю: «патронниць єгерських 283, рушниць 283, списів 283, пороху та свинцю»⁷.

Про залежність новоствореного іррегулярного формування від регулярної армії свідчить і низка указів уряду та командування Російської імперії, які були підписані в другій половині 1787 – на початку 1788 р. Зокрема, О. Суворов у своєму наказі від 21 грудня 1787 р. зазначав, що «якщо під час бою всі, або більшість запорожців хочуть до нас приєднатись, то таким випадком користуватись і їх не зустрічати вороже. Обов'язок їх начальника відразу ж всю зброю від себе відкинути, яка опісля може бути повернена»⁸. Тобто запорожцям, які переходили на бік Російської імперії повертали зброю, не вважаючи їх ворогами.

⁵ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1998. С. 50.

⁶ Попко И.Д. Черноморские казаки. Москва: Вече, 2009. С. 122.

⁷ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автори-упоряд. О.А. Бачинська. Одеса: Друк, 2000. С. 102.

⁸ Суворов А.В.: документи: в 3 т. / под ред. Г.П. Мещерякова. Москва-Ленинград: Воениздат, 1952. Т. 3: (1791-1798). С. 374-375.

Підтверджує це й ордер князя Г. Потьомкіна військовому отаману С. Білому від 2 січня 1788 р. в якому повідомлялося: «Застосовуйте всебічне старання, щоб примножити кількість козаків, і, приймаючи їх, надавайте зброю. У випадку, коли вся зброя буде роздана, повідомляйте мені, після чого я дам наказ знову її вам відпустити. Спостерігайте по всій можливості, щоб козаки вашої команди люди були гарними, сильними та вміли стріляти; ті що не вміють – навчати, бо я, вибравши час, кожного буду оглядати, як хто зі зброї стріляє»⁹. Того ж дня С. Білий отримав у своє розпорядження 499 пар пістолетів, а в лютому – «карабіни нарізні та гладкоствольні». Окрім того, у новостворене, ще офіційно неоформлене, іррегулярне формування тоді ж було відправлено порох і свинець, з розрахунку 100 патронів на козака, здебільшого з Херсонського цейхгауза¹⁰. Слід зазначити, що з Херсону козаки отримували зброю ще до підписання в січні 1788 р. указу Катерини II про створення «Війська вірних козаків». Так, у листопаді 1787 р. вони отримали з цейхгауза 392 рушниці.

Підписання наказу про офіційне оформлення Війська відбулося 14 січня 1788 р., що зумовило значне збільшення кількості його козаків. Хоча надходження озброєння із арсеналів регулярної армії Російської імперії і відбувалося регулярно, але забезпечити всіх бажаючих захищати рідний край від османських гнобителів не могли. Зброї не вистачало і частина козаків залишалась беззбройною. З цієї причини Сидір Білий рапортував генерал-аншефу І. Меллеру 28 березня 1788 р., що для прибулих у Кіш 700 вірних козаків треба видати рушниця, «пороху та свинцю на кожного по сто патронів, тобто по два золотника з половиною, свинцю по восьми золотників з половиною та на навчання по тридцять п'ять холостих, і для цього ж кожному свинцю на три патрони, кременів на 1500 осіб»¹¹.

Розглянемо детальніше шляхи надходження зброї у першій половині 1788 р.: Аврамов у січні передав у військо 48 рушниць; князь Єрестов передав у січні у військо 303 рушниці, поручику Жуковському 150 рушниць, старшині Сутиці – 100, в лютому отаману Кравцю – 130 рушниць, у квітні осавулові Кобильняку – 1 000 рушниць. Всього за листопад 1787 р. – квітень 1788 р. козаки отримали 2 621 рушницю та 1 696 пістолів¹². З них піші козаки, що служили у козацькій флотилії під командою полковників Антона Головатого, Якова Мокрого, Давида Білого, Мокія Гулика, Остапа Іванова, Івана Сухини отримали 2 120 рушниць і 1 197 пістолів, а кінні козаки – 501 рушницю та 499 пістолів¹³.

Окрім рушниць і пістолів козаки були озброєні ножами, списами та карабінами. Так, князь Г. Потьомкін 30 березня 1788 р. повідомляв О. Суворову про відправку 1 000 ножів¹⁴: «Відправив одного егеря для зразка, як бути озброєному батальйону гренадерському... 500

⁹ Дубровин Н.Ф. Сборник военно-исторических материалов. Санкт-Петербург: Военная типография, 1894. Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. С. 166-167.

¹⁰ Фролов Б. Оружие кубанских казаков. Краснодар, 2009. С. 10.

¹¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, Типо-Литография Э. Килиус, б.г. Т. 3. С. 14.

¹² Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8. С. 146.

¹³ Ibid. С. 147.

¹⁴ Суворов А.В: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова. Москва: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1951. Т. 2. С. 400.

для цього ножів вже до вас відправлено через Херсон, а інші 500 віддайте запорожцям»¹⁵. Наступного дня Г.Потьомкін знову відправив для запорожців 500 ножів¹⁶, додатково повідомивши О.Суворова: «Відправляю до тебе... також і патронташів егерських з пряжками... Карабіни доставлені будуть, як і інше, з Херсона»¹⁷, та ще 500 ножів і карабінів з патронташами направив з гренадерського батальйону підполковник і кавалер Фішер¹⁸.

7 квітня 1788 р. О. Суворов звітував про отримання зброї та відзначав: «Доставлені в Херсон з Крюкова нарізні карабіни 2 000, відпущені присланому з Коша вірних козаків приймальнику... В числі 2 000 ножів на ратищах в Херсон доставлено 1 500, з яких в кіш вірних козаків відпущено 500»¹⁹. Насаджені на ратища ножі були придатні як для коління, так і для рубання й широко використовувались під час штурму та в артилерії. Зокрема, в ордері Антона Головатого гармашу Ф. Бакіру від 12 вересня 1789 р. сказано, що канонірам його команди потрібно роздати ножі – «нехай вичистять їх та нагострять»²⁰.

Одним з видів «популярної» зброї для Війська вірних козаків (Чорноморського війська) був спис. Зокрема, у квітні 1788 р. контр-адмірал М. Мордвинов видав козакам 500 списів²¹, а в травні того ж року з Катеринославської армії їм видали ще 2 243 списи. 4 травня Й. де-Рибас повідомляв отаману С. Білому: «За велінням Його Світлості Головнокомандуючого армією відправлено до вас при цьому списів з ратищами тисяча п'ятсот, для озброєння ними козаків ввіреного вам Вірного війська»²². У червні князь Г. Потьомкін надіслав ще 428 списів, окрім того в Херсоні козаки отримали наконечники та ратища списів.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. козаки Чорноморського війська хоча й зберігали запорозькі традиції, були здебільшого озброєні казенною, і дуже зрідка трофейною чи особистою розрізною зброєю: кіннотники – шаблею, рушницею, двома пістолями та списом; піші – списом, довгою рушницею (терновкою, литовкою, арнауткою тощо), коротким сучкуватим списом – «підсохою» та ножем на зразок ятагану²³. При цьому слід зазначити, що шаблями озброювались здебільшого колишні запорожці²⁴. А. Головатий в ордері Саві Білому від 5 червня 1789 р. називає військове спорядження чорноморців, яке потрібно перевірити перед походом: рушниці, пістолі, списи, ножі, «патронниці» до запалу²⁵. Під час походу на грудях замість

¹⁵ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. 2003. № 1 (21). С. 12.

¹⁶ Ibid. С. 12.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Суворов А.В.: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 422.

¹⁹ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. 2003. № 1 (21). С. 13.

²⁰ Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896 гг. Екатеринодар: Тип. Кубанского обласного правления, 1896. Т. 3. С. 137.

²¹ Суворов А.В.: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 370.

²² Ibid. С. 124.

²³ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина. 2007. Вип. 2. С. 154.

²⁴ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автор-упоряд. О.А. Бачинська. Одеса: Друк, 2000. С. 96.

²⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 111.

ладунки навколо козака зазвичай був пов'язаний широкий «через» – або патронташ, заповнений у 2 ряди запасними патронами з порохом і кулями²⁶.

Під час перестрілки козак встромлював свою «підсоху» в землю, клав рушницю на один з її сучків і влучно стріляв. У ручній сутичці він закидав рушницю за плече та зустрічав ворога гострим дротиком «підсохи»²⁷.

Кількісне надходження зброї для Війська постійно збільшувалось, але її весь час не вистачало. Окрім того, в 1789 р. полковник М. Гулик отримав доручення не випускати козаків із табору в Бендерах без рушниць і списів²⁸. А це означало, що частина козаків мала «очікувати своєї черги» вступати в бій під час російсько-турецької війни. Та не встигали очільники забезпечити тих, «заявки» на яких поступали раніше, як «нові» козаки вже чекали своєї черги озброєння. Так, згідно з рапортом Коша до О. Суворова від 20 травня 1788 р. Військо отримало від генерал-аншефа І. Меллера рушницю та припаси на оголошених у березні 700 чоловік, проте за цей період записалось ще 555 новобранців, які чекали на нові надходження зброї²⁹.

Прослідкуємо зростання чисельності війська протягом 1788 р.: 4 лютого – 708 козаків, 12 лютого – 944³⁰, наприкінці березня – 1 343, у травні – 1 812³¹, наприкінці червня – 2 431, у вересні – 4 104³². Звичайно, що отриманої за 1787-1788 рр. зброї: 1 696 пістолів, 2 621 рушницю, 1 592 викруток, 495 патронташів³³ їм не вистачило. З огляду на те, що чисельність війська продовжувала збільшуватись і надалі, на травень 1789 р. козакам не вистачало 1 550 рушниць і 2 517 пістолів. Лише для кінноти М. Кутузов прохав виділити 150 рушниць і пістолів³⁴.

У червні 1789 р. очільники Війська, намагаючись озброїти беззбройних козаків, збільшили надходження зброї. Якщо до червня 1789 р. за даними Б. Фролова чорноморцям належало 205 власних і 1 636 казенних списів, то у червні вони отримали ще 3 340 наконечників («залізяк голих»), 138 списів з ратищами та ще тисяча списів була записана на балансі кінної команди³⁵. Зокрема, 4 червня 1789 р. на озброєння чорноморцям було передано артилерії підполковником і кавалером М. Мордвиновим стільки списів з Очакова, скільки було потрібно козакам і відпущено «з Херсонського мундирного магазину капітану Курляндському 708 нових карабінів»³⁶. Про передачу козакам списів говорить і в ордері князя Г. Потьомкіна контр-адміралу І. Войновичу від 7 червня 1789 р.: «Списів без ратищ

²⁶ *Славутич Є.* Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. № 1. С. 143, 153.

²⁷ *Попко И.Д., Короленко П.П.* Черноморские казаки. Москва: Вече, 2009. С. 127.

²⁸ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 142-144.

²⁹ *Ibid.* С. 25.

³⁰ *Бачинська О.А.* Українське населення придунайських земель XVIII – початок ХХ ст.: (Заселення і економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. С. 29; *Бачинська О.А.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. С. 14.

³¹ Держархів Краснодарського краю. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2, 11, 13.

³² *Ibid.* Арк. 2, 11, 13-14.

³³ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 70-72.

³⁴ Кутузов М.И.: документи / под ред. Л.Г. Бескровного. Москва, 1950. Т. 1. С. 66.

³⁵ *Фролов Б.* Оружие кубанских казаков. Краснодар, 2009. С. 55.

³⁶ *Дмитренко И.И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Санкт-Петербург, 1896. Т. 2: 1787-1795. С. 240.

звідси відправлено для піхоти чорноморських вірних козаків понад трьох тисяч, а ратища наказано зробити. Окрім ратищ, я наказав, відібравши від кінних егерів, послати пістолі, скільки є їх в наявності в Крюкові; відпустити наказав також і рушницю»³⁷. Окрім того, з Херсонського арсеналу поступило 708 нових карабінів, з Єлисаветграда – 1 400 (з них 1 240 карабінів «вже використовувались раніше»).

Наступного місяця Військо отримало ще 2 724 рушниці та з Єлисаветграду доставили ще 3 054 списи³⁸. Проте це не могло остаточно вирішити проблему.

Дефіцит озброєння зображають такі данні: 4 365 козакам влітку 1789 р. належали казенних 2 432 рушниці та 509 пістолів, власних 151 рушниця і 127 пістолів. До того ж частина зброї виходила з ладу, частина козаків втікала з нею. На наявність у козаків «казенної» зброї вказує й те, що «виганяючи» їх за провини з війська, в них відбирали зброю. Так, 13 червня 1788 р. Кіш наказав полковнику Давиду Білому: «Колишнього при військовій канцелярії письмових справ Івана Крошмана..., відібравши від нього рушницю, пістолет, порох, свинець, вислати з команди»³⁹.

Щодо артилерійського озброєння піших і кінних чорноморців, то відомості достатньо скупі. При кінній команді згадується про використання одної трифунтової гармати в обозі 1789 р., яка була передана згідно з рапортом З. Чепіги генерал-поручику П. Потьомкіну у жовтні 1788 р. для 930 козаків разом з «ящиком запасу», кіннями та упряжжю до неї⁴⁰. Відомо також про використання влітку 1788 р. мідних гармат зі станками та колесами: двох важких і 15 середніх і малого калібру (3-фунтових, 1,75-фунтових, 1,25-фунтових), фальконетів з лафетами та спорядженням⁴¹, 4 мідних єдинорогів на лафетах, з придбаними на передках ящиками, з додачею до кожного станків з катками, скребків з пижовниками, по 2 ганшпуги⁴². Згадується використання гармат і в подальшому. Так, 11 серпня 1789 р. у полку Давида Білого з 500 козаками було 2 єдинороги⁴³, 1 листопада того ж року в таборі під Бендерами у кінній команді знаходилася одна трьохфунтова гармата із запасами: 115 картузів з ядрами, 27 – з картечами, 15 скоропальних свічок, 20 сажень пальнику, 60 трубок, яку обслуговували 7 канонірів⁴⁴.

Поряд зі зброєю козацька флотилія забезпечувалася човнами. Перша згадка про оснащення козаків човнами датується жовтнем 1787 р., коли князь Г. Потьомкін наказував контр-адміралу М. Мордвинову «полагодити декілька човнів запорозьких, озброївши їх одною гарматою куршейною, яку човен підняти зможе»⁴⁵. Щоправда, на початку листопада, не отримавши ніяких повідомлень про пророблену роботу, Г. Потьомкін знову звернувся до

³⁷ Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург: Тип. Мор. м-ва. 1895. Ч. 15: Документы Черноморского флота с 1783-1796 год. С. 244.

³⁸ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 2. С. 242.

³⁹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 31-32.

⁴⁰ Ibid. С. 56.

⁴¹ Ibid. С. 70-72.

⁴² Полторац В., Ровнер О. Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. // Чорноморська минувшина. 2012. Вип. 7. С. 75.

⁴³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 129.

⁴⁴ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автори-упоряд. О.А. Бачинська... С. 107.

⁴⁵ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 81.

контр-адмірала: «Підтверджую мій наказ щодо озброєння п'яти запорозьких човнів. Маючи їх, ми будемо спокійніші й очистимо Буг від розбійників»⁴⁶.

Контр-адмірал з відповіддю не забарився – у листопаді 1787 р. він передав «секунд-майору С. Білому 5 човнів непридатних для використання: три, на кожен по 150 чоловік, через те, що не могли пройти біля берега через розмір, четвертий – нестійкий, а п'ятий тік»⁴⁷, від яких козаки відмовилися. Іншими словами, навіть перебуваючи під прапорами Російської імперії, козаки відстоювали своє право на краще озброєння та відмовлялися від наданих їм човнів до тих пір, доки не отримали нові «запорозькі човни» з Кременчука.

Маючи військову потреба у досвідчених кадрах – колишніх запорожцях, які вміли вести морські абордажні бої⁴⁸, Російська імперія «поступилася» козакам – у грудні в Кременчуці під керівництвом полковника М. Фалєєва розпочалося будівництво перших 25 «запорозьких човнів» для «Війська вірних козаків»⁴⁹. Та, скоріш за все, із будівництвом «запорозьких човнів» спочатку не поспішали та вирішили «віддати» козацькій флотилії нікому не потрібні старі човни, але знову отримали відмову козаків. Про це у березні 1788 р. М. Мордвінов писав Г. Потьомкіну: «полковник Головатий знайшов їх незручними, повернув нам і попередні човни; запорожці хочуть мати солоні дуби, які вони тепер розшукують»⁵⁰.

Ретельність оснащення козацьких човнів була пов'язана, у першу чергу, з тим, що під час кампанії 1788 р. козаки вперше мали зустрітися не з поодинокими суднами чи караванами, що охоронялися, а із цілим турецьким флотом лінійних кораблів і фрегатів, які мали суттєву перевагу в артилерії. У цьому випадку швидкість і маневреність човнів могли збільшити шанси у сутичці з великим і добре озброєним кораблем, а тим більше із транспортним судном⁵¹. Фактично, козацька флотилія готувалась взяти участь у реалізації тактики, яка пізніше стала відомою під назвою «тактика москитного флоту» та полягала у діях великої маси дрібних військових човнів, що мали протистояти потужному супротивнику⁵². Така тактика стала відомою внаслідок дій невеликих канонерських човнів США у часи Англо-американської війни 1812–1814 рр. та застосовувалася у багатьох війнах, у тому числі світових. Для цього залучали спеціально побудовані, а також переобладнані й озброєні невійськові човни.

Проте варто зазначити, що існують прямі аналогії цієї тактики із загальновідомою тактикою флотилій запорозьких козаків, що застосовувалася вже у XVI–XVII ст. та вимагала відповідних суднобудівних форм⁵³. Ось тому козаки, готуючись до військової кампанії, ретельно ставились до характеристик своїх човнів. Важливість забезпечення козаків боєздатними човнами підкреслює і лист Г. Потьомкіна О. Суворову від 2 березня 1788 р.:

⁴⁶ Ibid. С. 85.

⁴⁷ Суворов А.В. Сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 370.

⁴⁸ Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. 1888. Т. 23. С. 552–553.

⁴⁹ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86.

⁵⁰ Ibid. С. 102.

⁵¹ Князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический, 1739–1791 гг.: биографический очерк // Русская старина (Санкт-Петербург). 1875. № 5 (май). С. 32.

⁵² Самойлов К.И. Москитный флот. Москва-Ленинград, 1939. Т. 1. С. 615.

⁵³ Рижска Н.А. Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку ХХ ст.): автореф. дис... д. іст.н.: 07.00.01. Київ, 2010. С. 14.

«Човни готувати наказав я веслові з якомога можливим поспіхом; в Кременчуці у мене на кшталт «запорозьких човнів» буде 75, що можуть нести й більші гармати»⁵⁴.

Проте козацька флотилія до літа 1788 р. залишалась недоукомплектованою. Про це, зокрема, повідомляв 22 травня 1788 р. кошовий отаман С. Білий, вказуючи на те, що на 200 чоловік його команди (137 козаків і 63 каноніри) лише три човни та маленький човник і бажано на кожен човен покласти по дві гармати та «необхідні три роги підсипні канонерські, бо запальвальні трубки не дістають до картуза»⁵⁵. Вбачаючи необхідність у боєздатності козацької флотилії, цього разу на прохання кошового отамана відреагували досить швидко. Відразу ж з'явився наказ Г. Потьомкіна, де зазначалось: «Підтверджую вжити усестороннє старання, щоб за даною від мене запискою, найшвидше полагодити решту човнів вірних козаків. Морехідні ж за моїм приписом озброїти гарматами, відремонтувавши на них все, що потрібно власноручно як і ті, що були послані від мене до веслової флотилії»⁵⁶. До кінця місяця полковник А. Головатий отримав 22 кременчуцьких човни з гарматами та військовими снарядами⁵⁷, а у червні – 1 великий і 13 малих канонірських човни з відомства шкіпера Валінського, які разом із боєприпасами роздали по куренях⁵⁸. Нові човни, які отримувала козацька флотилія, іменувалися козаками за назвами куренів – Корсунський човен, Калниболоцький човен, Уманський великий човен тощо.

Загалом, у Кременчуці було побудовано сто човнів, які через потужну артилерію Г.О. Потьомкін класифікував як канонерські «річкові» (малі) та «морехідні» (великі)⁵⁹. Оснащення човнів і розміри гармат весь час змінювалися⁶⁰. Першу партію «запорозьких човнів», яку у травні 1788 р. передали військовому судді А. Головатому, склали 8 великих і 14 малих з 18-фунтовими гарматами, які у червні вже брали участь у бойових діях⁶¹. Згодом козаки отримали ще 28 великих запорозьких човнів першої закладки, оснащених 24-фунтовими гарматами. До другої закладки входило 25 малих запорозьких човнів з 12-фунтовими гарматами. Ще 25 малих запорозьких човнів «особливої конструкції з куршеями» з 24-фунтовими гарматами входили до третьої закладки⁶². «Запорозькі човни» оснащувалися 18-ти – 30-фунтовими гарматами у Дніпровському лимані⁶³.

⁵⁴ Князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический, 1739-1791 гг.: биографический очерк // Русская старина (Санкт-Петербург). 1875. № 5 (май). С. 29.

⁵⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 25.

⁵⁶ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 111.

⁵⁷ Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8. С. 150.

⁵⁸ Ibid. С. 158.

⁵⁹ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86, 123, 214.

⁶⁰ Ibid. С. 81, 85, 97, 111.

⁶¹ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 74, 89; Сборник военно-исторических материалов / под. ред. Д.Ф. Масловского. Санкт-Петербург: Воен. учен. ком. Главного штаба, 1893. Вып. 4: Письма и бумаги А.В. Суворова, Г.А. Потемкина и П.А. Румянцева. 1787-1789 гг. С. 225, 232; Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 144; Левченко Л.Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Ліон, 2018. С. 146.

⁶² Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П.С. Лебедева // Русская старина (Санкт-Петербург). 1876. № 6 (июль). С. 459.

⁶³ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86, 123, 213, 228.

Звичайно, під час війни були великі втрати, у тому числі серед «запорозьких човнів». Взимку 1788–1789 рр. шторми знищили 13 і пошкодили 3 човни флотилії, внаслідок чого вона скоротилася з 40 до 24 човнів⁶⁴. Проте всі запорозькі човни не могли бути знищеними. Вже у червні 1789 р. флотилія нараховувала 50 човнів, на яких несли службу 2 150 козаків⁶⁵.

Забезпечення Чорноморського війська озброєнням і в подальшому «лягло на плечі» регулярних військ. На початку 1789 р. в Кіш Чорноморського війська контр-адмірал граф Іван Войнович передав 11 канонерських човнів, щоправда з них мали зняти гармати й іншу зброю⁶⁶. Разом з тим він мав забезпечити Кіш всім, що потребували козаки «для ремонту і озброєння човнів»⁶⁷. Зокрема, у своєму наказі від 22 травня 1789 р. контр-адміралу графу І. Войновичу князь Г. Потьомкін наказував: «козаки вірні запорозькі... стали в гирлі Березані, де я знаходжу бути їм не вигідно, тому що легко може ворог їх заперти. Я, доручаючи їх в вашу команду, вам і даю на розсуд, де їх вигідніше та безпечніше поставити знайдете; декілька з їх човнів озброїти гарматами великого калібру до тих, які є в них»⁶⁸.

Уявлення про чисельність та оснащення козацької флотилії дає «іменний список човнам» за 1789 і 1791 рр. Зокрема, у ньому прослідковується, що на великих кременчуцьких човнах здебільшого стояли 18-фунтові гармати, а на малих – 1,5 і 3-фунтові. Та зустрічались і винятки: на Дядьківському «малому» стояли 12-фунтові гармати, а на Пашківському «великому» – лише 3-фунтові. Встановлювали гармати на спеціальних лафетах; віддача блокувалась за допомогою мотузки, прикріпленої до носової частини. Якщо на човен ставили другу гармату, то перша знаходилась на носі, а друга – на кормі.

Під час походу човни розміщувались у певній послідовності: спочатку йшли малі човни з 1,5-фунтовими гарматами, потім – з 12-фунтовими. За ними йшли великі човни з 18-фунтовими гарматами та наостанку колони перебували човни з 3-фунтовими гарматами.

Відповідно до «іменного списку човнів» за липень 1791 р. у козацькій флотилії нараховувалось: в команді Сави Білого – 6 канонерських човнів, озброєних 12-ти і 18-фунтовими гарматами та 4 кременчуцьких човни з 3-фунтовими гарматами; в команді Івана Чорнишова – 7 канонерських човнів з 12-ти і 20-фунтовими гарматами та 5 кременчуцьких човнів з 3-фунтовими гарматами; в команді полковника Івана Кулика – 6 канонерських човнів з 12-ти, 18-ти й 20-фунтовими гарматами та 4 кременчуцьких човни; в команді полкового старшини Кияниці – 7 канонерських човнів з 12-ти, 18-ти, 23,5-фунтовими гарматами та 8 кременчуцьких з 1,5-ти, 3-фунтовими гарматами.

«Запорозькі човни» козацької флотилії під час війни слугували для перевезення військ, десантних операцій. Козаки на них вели бої з ворожими бойовими кораблями, захоплювали вантажні човни, що здійснювали забезпечення турецької армії, вели артилерійські бої проти ворожих фортець і батарей. Під час розвідок козаки стежили за ворожими човнами й оперативно надавали командуванню дані щодо «помічених у морі

⁶⁴ Кирюшин С.Ю., Фролов Б.Е. Гребная флотилия Черноморского казачьего войска. Краснодар, 2006. С. 57.

⁶⁵ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 115.

⁶⁶ Дубровин Н.Ф. Сборник военно-исторических материалов. Санкт-Петербург: Военная типография, 1894. Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. С. 100-101.

⁶⁷ Ibid. С. 100-101.

⁶⁸ Ibid. С. 147.

плаваючих човнів»⁶⁹. Під час боїв у Дніпро-Бузькому лимані невеликими силами козаки постійно атакували з метою знищення або захоплення окремих човнів. Такі нічні рейди, зокрема планував Дж.П. Джонс проти канонірських човнів супротивника поблизу острова Березань. Хоча американець очолював вітрильну флотилію, він відразу ж оцінив флотські вміння козаків і залучав їх до проведення бойових операцій у лимані. 20 червня 1788 р. він особисто очолив загін з п'яти канонірських човнів. Іншого разу для цього він відрядив 4 «озброєнні човни та 5 запорозьких»⁷⁰. Напередодні битви 16 червня 1788 р. Дж.П. Джонс провів огляд готовності човнів козацької флотилії, та на легкому човні під виглядом торговця сіллю вирушив у нічну розвідку ворожих позицій у супроводі лише одного козака. Відразу після повернення адмірал почав готувати план бою з урахуванням отриманих даних⁷¹. До екіпажів своєї вітрильної флотилії він залучив і вірних козаків⁷².

Отже, «Військо вірних козаків» – Чорноморське козацьке військо змушене було захищати терени Південної України під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. від османів під прапорами Російської імперії. У деякій мірі козаки залежали від регулярних військ і в озброєнні й оснащенні козацької флотилії. Але до Війська здебільшого записувались українці та їх прагнення зробити рідну землю вільною і незалежною від загарбників, варте того, щоб знехтувати цим фактом.

Козаки-чорноморці, нащадки запорозьких традицій, за п'ять років перебування у Буго-Дністровському межиріччі записали чимало героїчних сторінок до військової історії України. Вони не лише розвинули та вдосконалили тактику ведення бойових дій як на суші, так і на морі, а й започаткували український Чорноморський флот. Зброя, надана козакам для участі у боях, була лише одним із засобів довести вмілість та обізнаність у військовій справі.

Oleksandr Lozheshnyk

Provision of Weapons of the Black Sea Army Cossaks During the Russian-Turkish War 1787-1791

Abstract: In the article, based on published and unpublished documents of the State Archive of the Krasnodar Territory, «Kuban historians»: P. Korolenko, B. Frolov, I. Popko, modern researches of O. Bachynska, N. Ryzhov, V. Poltorak and other materials are analyzed and summarized information about the armament of the Cossacks of the Black Sea Army during the Russo-Turkish War of 1787-1791.

The Black Seas, preparing for a battle with the enemy, where they showed examples of military strategy and a high level of personal fighting ability, first of all relied on their

⁶⁹ Дмитренко І.І. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 2. С. 94.

⁷⁰ Саричев В.Д. Розвиток суднобудування запорізького козацтва в XVI-XVIII ст.: дис... доктора філософії (PhD): 032. Запоріжжя, 2021. С. 145.

⁷¹ Морисон С.М. Джон Пол Джонс: біографія моряка. Київ: Вид-во ім. Соломії Павличко «Основи», 2013. С. 440-442.

⁷² Саричев В.Д. Розвиток суднобудування запорізького козацтва в XVI-XVIII ст.... С. 145.

weapons and practiced their mastery in advance. Forced to go into battle under the flags of the Russian Empire, protecting their native land from Ottoman enslavement, they improved and honed the advanced innovations in weapons, tactics, strategy, operational art and combat training laid by the Zaporozhians, which brought the Ukrainian army to the highest levels of the then level of development of world military art and won him recognition and general admiration among his contemporaries.

The weapons and military equipment of the Black Seas were not normalized at the specified time. Due to the fact that the Army was formed according to the territorial principle, the Cossacks had to provide themselves with weapons, most of them came bare-handed – this certainly did not apply to wealthy Cossacks who could afford to purchase weapons on their own, so the main source of their weapons was the arsenals of the regular army. The main types of weapons for cavalry were sabers, guns, pistols and spears; for footmen, who mostly served in the Cossack flotilla – a spear, a long gun and a scimitar-like knife.

All Cossacks, regardless of what weapon he held in his hands, always had a rule: under no circumstances in a battle against an armed enemy did they throw guns, sabers or spears into the weeds in order to fight hand-to-hand. Therefore, the study of the issue of Black Sea weapons is very important for the study of the military history of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Army of Loyal Cossacks, Black Sea Army, weapons, «Zaporozhian boats», arsenals of regular troops, Russian-Turkish war

УДК 94 (477.74) «18» (093)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.154>

Вадим Хмарський*

ПЕРСПЕКТИВИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ОДЕСИ «ВОРОНЦОВСЬКОЇ ДОБИ»

Анотація: У статті піднімається проблема розширення джерельної бази для вивчення історії Одеси першої половини XIX ст. через актуалізацію джерел особового походження, зокрема щоденника відомого одеського історика Аполлона Скальковського. Оригінал щоденника зберігається у Петербурзі (Російська Федерація), а копії за 1835-1845 рр. в Одесі, написаний надзвичайно нерозбірливим почерком і тому був мало залучений до історичних досліджень. Продемонстровано, що двома найбільшими групами джерел особового походження з названої проблематики є спогади та подорожні нотатки, а щоденники представлені вкрай обмежено. Це робить щоденник А. Скальковського унікальним нарративом. Автор підготував до публікації записи історика за 1835 р., про що повідомляється у статті, і надає загальну характеристику джерельної інформації, що міститься у цьому історичному джерелі.

Ключові слова: джерела особового походження, «воронцовська» Одеса, Аполлон Скальковський, щоденник, 1835 рік

Агресивна експансіоністська політика Російської Федерації та її широкомасштабна війна проти України стали колосальним імпульсом для переосмислення всієї вітчизняної історії. Минуле українського Причорномор'я активно переглядається та дискутується як щодо додмодерної (до кінця XVIII ст.), так і модерної доби. Останню можна уявити як послідовний ланцюг трьох періодів – імперського, радянського та сучасного. Своєрідним наріжним каменем у регіоні в імперський період було місто Одеса – його економічний, культурний та адміністративний центр. На наш погляд, у цивілізаційному сенсі тут відбувались два потужних, інколи суперечливих, процеси – з одного боку, «освоєння» новоприєданого краю адміністративними засобами, що рухалось з північних столиць імперії, а з другого – проникнення європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації. Для подальшого досягнення різноманітних процесів у імперському минулому варто як переосмислювати вже наявні й опубліковані історичні джерела – актові та нарративні, так і намагатись актуалізувати мало залучені до досліджень матеріали. Унікальним нарративним джерелом є щоденник відомого одеського історика XIX ст. Аполлона Скальковського, що надзвичайно мало залучений до наукового обігу. Отже, метою даної статті є визначити ступінь і потребу актуалізації цього джерела на тлі комплексу інших джерел особового походження відповідної доби.

Життя і творчість А. Скальковського (1808-1898) достатньо часто ставали об'єктом досліджень науковців. Вже некролог, що його написав професор Новоросійського

* Хмарський Вадим Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>; e-mail: khmarskyi@ukr.net

університету Олексій Маркевич, став першою біографічною й історіографічною розвідкою¹. У міжвоєнний період історик-емігрант, родом з півдня України, Василь Біднов присвятив А. Скальковському розлогу статтю². У післявоєнний час відомий одеський радянський історик Саул Боровой написав дві статті, де дав містку, з перспективи свого часу, характеристику історика і статистику³. У пострадянський час персона А. Скальковського здобула кількох дослідників і два монографічні дослідження – присвячені його археографічній діяльності⁴ та історичним поглядам (Л. Новікова)⁵. Всі дослідники знали про наявність щоденника Аполлона Скальковського, але скористались ним незначною мірою. Тому першим завданням даної статті є відповіді на запитання щодо слабкої актуалізації названого джерела. Друге завдання – окреслити коло та склад інших наявних тогочасних наративних джерел, і врешті – визначити місце щоденника серед решти наративів.

Аполлон Олександрович Скальковський прожив довге життя – 90 років і 70 з них провів в Одесі. Онук православного священика з Чернігівщини, син чиновника з Житомира, випускник етико-правового відділення Московського університету прибув у місто у 20-річному віці та розпочав свою діяльність чиновником у канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора Михайла Воронцова. Найактивнішим періодом його життя став час з кінця 20-х і до початку 60-х рр. XIX ст. З перших років він зарекомендував себе як сумлінний чиновник. Але будучи активною, творчою й амбітною людиною він не міг обмежитись рутинною канцелярською роботою, адже у місті вже сформувалось середовище інтелектуалів, що прагнули вивчення краю. У середині 1830-х років у нього визрів план написання історії цього краю. Відтоді він став істориком Південної України написавши до середини 1840-х років свої найвідоміші історичні твори – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» (1836-1838), «Перше тридцятиліття історії міста Одеси. 1793-1823» (1835), «Історія Нової Січі або останнього Коша запорозького» (1841; друге видання – 1846), заживши за життя слави «Геродота Новоросійського краю», а згодом навіть «козацького Нестора»⁶.

Від середини 1840-х років А. Скальковський захопився статистикою, очоливши Головний статистичний комітет Новоросійського краю. Загальновідомою стала його робота «Спроба статистичного опису Новоросійського краю» (1850-1853). Після відставки і повернення на службу на початку 1860-х років він продовжував займатись статистикою, написавши загалом понад 300 праць. Заняття у цій царині дозволило дістати як високого

¹ *Маркевич А.И.* Аполлон Александрович Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса. 1900. Т. 22. Ч. IV. Некрологи. С. 23-42.

² *Біднов В.* Аполлон Скальковський, як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету у Празі, присвячений панові президентові Чесько-Словенської республіки проф. доктору Т.Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. Прага, 1925. Ч. 1. С. 291-356.

³ *Боровой С.Я.* А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. 1960. Т. 1. С. 175-186; *Боровой С.Я.* Про економічні погляди А.О. Скальковського // 3 історії економічної думки на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 56-75.

⁴ *Хмарський В.М.* 3 історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса, 1998. 318 с.

⁵ *Новікова Л.В.* «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: «Одеський національний університет», 2012. 464 с.

⁶ *Зленко Г.* Козацький Нестор // Україна. 1993. № 6. С. 24.

щабля у чиновницькій табелі про ранги (1876 р. – таємний радник), так і академічного визнання (1856 р. – член-кореспондент Петербурзької академії наук). А. Скальковський одружився 1841 р. і створив міцну сім'ю, в якій виховувалось шестеро дітей⁷.

Протягом більшої частини свого життя А. Скальковський вів щоденник, що охоплює, з незначними перервами, час з 1830 до 1898 рр. Після смерті його рукописна спадщина перейшла до його дітей, що мешкали у столиці імперії. Ту її частину, що містила науковий доробок, разом із щоденниками, було передано до академії наук і тому нині вона зберігається в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук⁸.

Про існування щоденника А. Скальковського знав вже його перший біограф О. Маркевич. Ще у 1899 р., коментуючи чутки про намір дітей А. Скальковського опублікувати наявні його біографічні матеріали, особливо виділив щоденник і зазначив, що він «буде дорогоцінним джерелом для знайомства з життям» одеського суспільства у разі видання. О. Маркевич вважав, що про свій щоденник А. Скальковський згадував ще у передмові у праці «Перше тридцятиліття історії міста Одеси»⁹, тобто ще у 1837 р.: «Перебуваючи дев'ятий вже рік у цьому місті і передбачаючи назавжди поселитись у ньому, я брав завжди жваву участь у його долі й успіхах і охоче відшукував сліди минулого його буття. Дійшовши у такий спосіб до першого дня життя Одеси, я слідував з цієї точки, рік-у-рік, до наших часів і, як літописець, записував ретельно всі події»¹⁰. Дозволимо собі не погодитись з цим твердженням, адже тут, очевидно, йдеться про методу написання твору і літописоподібну форму подачі матеріалу.

Саул Боровой теж знав про щоденники, згадав його в одній із своїх статей і навіть навів невеличкі цитати у межах двох речень за 1859 р., але не більше. Його посилання на місце збереження вказує, що щоденники наприкінці 50-х років ХХ ст. ще не були описані на сучасному рівні – наявна вказівка лише на «картони»¹¹. Зауважимо, що у 1976 р. упорядники «Енциклопедії українознавства» у статті, присвяченій А. Скальковському, вважали за необхідне окремо згадати щоденник серед його архівних матеріалів (текст, очевидно, належить Олександрю Оглоблину)¹². Сучасні дослідники у джерелознавчих фрагментах своїх монографій зізнаються, що із всього обширу років використали лише матеріали за 1835–1845 рр., зробили відповідно 68 і 15 посилань на щоденник¹³, тобто про той період, коли він завдяки підтримці М. Воронцова розпочав і активно провадив історичні дослідження.

Отже, виникає запитання про причини слабого використання щоденника А. Скальковського. На нашу думку, є кілька обставин. Насамперед, слід звернути увагу на коло дослідників – всі україністи і переважно одесити. Перебування щоденника на відстані у дві тисячі кілометрів від Одеси становило завжди помітну перешкоду для

⁷ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський... С. 167–172.

⁸ Архів Санкт-Петербурзького інституту російської історії РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. I–XL.

⁹ Маркевич А.И. Аполлон Александрович Скальковский... С. 41–42.

¹⁰ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. Одесса, 1837. С. I.

¹¹ Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины... С. 180.

¹² Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 8. С. 2853.

¹³ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський... С. 13; Новікова Л.В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський... С. 60.

науковців будь-якої доби. Значною мірою ситуація змінилась у 1995 р., коли за сприяння міжнародного фонду «Відродження» було здійснено проект з копіювання щоденника¹⁴, внаслідок якого за допомогою копіювальної техніки щоденникові записи за 1835 і 1837–1845 рр. потрапили до Державного архіву Одеської області, поповнивши особистий фонд А. Скальковського¹⁵. Незважаючи на те, що про важливість цього історичного джерела було написано і заявлено публічно¹⁶, за чверть століття ситуація з актуалізацією джерела помітно не поліпшилась. Тому другою, й основною, обставиною вважаємо почерк автора, який настільки важкий для прочитання, що затрати на його палеографічне опанування не можна співставити з евристичним ефектом, адже мова йде, по суті, про дешифрування тексту. В одній з монографій було навіть факсимільно відтворено сторінку з щоденника (від 7 червня 1839 р.)¹⁷, що явно демонструвала палеографічні труднощі під час роботи з ним. Третьюю обставиною було те, що побутувала думка про низьку інформативну цінність джерела, адже у ньому велась стисла тривіальна фіксація повсякденного життя чиновника без претензій на широкі узагальнення чи глибину аналізу тогочасної йому дійсності. Щоб переконатись у цьому необхідно було зробити максимальне «дешифрування» тексту. Нині можна констатувати, що така робота здійснена завдяки стипендіальній підтримці віденського Інституту гуманітарних досліджень (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM)¹⁸. Залишається визначити місце цього джерела серед інших, що стосуються історії Одеси «воронцовської доби», тобто у 20-ліття з середини 1820-х і до середини 1840-х років, коли він перебував у місті в якості новоросійського і бессарабського генерал-губернатора.

У межах однієї статті важко дати характеристику всьому комплексу джерел особистого походження навіть для одного міста за два десятиліття й у даному разі немає і потреби, адже важливіше скласти уявлення про структуру комплексу джерел особового походження. Тому використаємо віддзеркалення загальної картини у двох різнопланових фундаментальних виданнях, виконаних приблизно в один час, але на значній відстані одне від одного – анотованому покажчику видань щоденників і спогадів, упорядкованому у радянські часи та монографії американської дослідниці.

Фундаментальне видання «Історія дореволюційної Росії у щоденниках та спогадах», здійснене у 1976–1985 рр. під орудою радянського історика Петра Зайончковського, вважаємо, дає панорамне уявлення про коло наративних джерел. Воно складається з чотирьох томів і 10 книжок. У вступній статті П. Зайончковський наводить хрестоматійні слова, що їх не можна не повторити: «Щоденники та спогади є однією з найважливіших груп історичних джерел. При всьому суб'єктивізмі цієї групи джерел, а

¹⁴ Незабруднені джерела // Одеське відділення Міжнародного фонду «Відродження». [Б.м., б.р.]. С. 9.

¹⁵ Держархів Одеської області. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 82. 143 арк.

¹⁶ Хмарський В. Історик А. Скальковський – «літописець воронцовської Одеси» // Матеріали Всеукраїнської наукової освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ століття)». Київ-Глухів, 1997. С. 48–49; Хмарський В. Щоденники Аполлона Скальковського як історичне джерело з історії археографії на Півдні України // Вісник ОДУ. 1999. Т. 4. Випуск 2 (Гуманітарні науки: історія, філософія, психологія, право). С. 29–33.

¹⁷ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський... С. 77.

¹⁸ Vadym Khmarskyi: The diary of the historian Skal'kov'skyi as a chronicle of the city of Odesa (1835) // Institut für die Wissenschaften vom Menschen. URL: <https://www.iwm.at/fellow/vadym-khmarskyi>

отже, за необхідності вельми критичного підходу до них, щоденники та спогади становлять виняткову цінність як такі, що містять матеріали, що не знаходять відображення ні в офіційних документах, ані в джерелах інших типів». Якщо матеріали офіційного походження висвітлюють лише одну сторону історичного процесу – офіційну, то «щоденники, а також спогади дають уявлення про іншу – закулісну сторону досліджуваного явища, дозволяють уточнити відомості, що наводяться в офіційних матеріалах»¹⁹.

Умовно історик об'єднує щоденники та спогади терміном мемуари і поділяє їх на чотири групи: 1) загального характеру, що висвітлюють епоху у цілому; 2) опис окремих подій зовнішньої та внутрішньої політики, наукового чи культурного життя; 3) характеристика діяльності окремих осіб, автобіографії та некрологи у формі спогадів; 4) щоденники мандрівок або спогади про них. Цінність мемуарів, на думку П. Зайончковського, полягає як у тому, що можуть дати більш-менш цілісне уявлення про епоху (побут, звичаї тощо), загальну обстановку, так і у можливості рис характеру та психології осіб, що мали помітний вплив на сучасників²⁰. При цьому історик таки розрізняє щоденники та спогади: «Так, щоденники по своїй природі більш вірогідні, ніж спогади. Їм притаманна свіжість сприйняття, отже, більш вірогідний опис тої чи іншої події. Спогади пишуть, як зазвичай, через певний час після подій, що відбуваються, коли деякі деталі можуть бути забуті. Але при цьому події в них висвітлюються більш систематично»²¹.

Першій половині XIX ст. присвячено другий том (охоплює 1801-1856 роки), що складається з двох частин: у першій застосовано проблемний принцип розташування творів, а у другому – територіальний. Саме через це твори розпорошені по обох частинах тому, незважаючи на наявність окремої добірки по Одесі у другій частині. Фронтальний огляд всього тому свідчить, що «воронцовської» Одесі у тій чи іншій мірі торкається 41 наративів. Дозволимо собі розділити їх на три види: 1) спогади (перша – третя групи за П. Зайончковським); 2) подорожні нотатки (четверта) та 3) щоденники. Виділення третьої групи вважаємо принциповим, зважаючи на ремарку П. Зайончковського, хоч сам такої групи не виділив.

Перший вид є найчисленнішим – до нього належать 24 твори, тобто більше половини від загальної кількості. Розділимо на чотири групи. Перша – такі, що містять загальний опис міста, друга-четверта – такі, що надають сфокусований погляд на окрему подію, персону чи установу та мають вузький чи локальний характер. Перша група є найбільшою і до неї належать десять найвідоміших наративів, що їх найчастіше використовують дослідники. Належать вони пересічному одеситові Самуїлу Бориневичу, віце-губернатору Бессарабської області та Керченському градоначальникові Пилипу Вігелю, письменникові Нестору Кукольніку, директорові Рішельєвського ліцею Миколі Мурзакевичу, викладачеві Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету Івану Палімпсестову, управляючому конторою іноземних поселенців Андрію Фадєєву,

¹⁹ Зайончковский П. Введение / История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах. Т. I. Москва, 1976. С. 3.

²⁰ Ibid. С. 3–4.

²¹ Ibid. С. 4.

одеському громадському діячеві Осипу Чижевичу, директорів Рішельєвського ліцею Йосипу Шершеневичу, чиновникові канцелярії генерал-губернатора М. Воронцова Михайлу Щербиніну. На окремій персоні сфокусовано сім наративів – три автобіографії (М. Бутурлін, А. Різо, М. Соколов), розповіді близьких про своїх родичів (М. Дієвський), колег (І. Калашников) і про видатних відвідувачів (М. Де Рібас), або відомих місцевих персон (П. Морозов). Ще чотири твори зосереджені на окремих локаціях – Рішельєвський ліцей (В. Кренке, П. Селецький), театр тощо (П. Вейнберг, М. Веселовський). Три наративи присвячені окремим подіям, зокрема візиту імператора Миколи I до Одеси у 1837 р.

Подорожні нотатки включають 14 наративів. Переважна більшість з них це описи мандрівок у вигляді спогадів і теж активно використовується краєзнавцями у своїх працях. Відзначимо, що кількість творів подорожувачів з Російської імперії (Катерина Авдеева, Микола Всеволожський, Анатолій Демидов, Павло Свін'їн, Микола Туровський, Олімпіада Шишкіна) удвічі перевищує твори іноземців (німець Фрідріх Гагерн, французи Марі Гутрі та Огюст Мармон). Пропорція ще збільшиться на користь «місцевих», якщо мати увазі ще чотири подорожніх щоденники або звіти Аполлона Леонтовича, Ніканора Лонгінова, Павла Морозова, Миколи Мурзакевича, які вони зробили під час виконання своїх службових обов'язків. Така диспропорція пояснюється не лише тим, що піддані російського імператора частіше пересувались по своїй державі, але, головне, що упорядники названого видання залучили твори лише російською мовою, на що було вказано у вступі до першого тому²².

Нарешті маємо констатувати, що третя група – щоденники – представлена лише одним наративом. Це щоденник Григорія Соколова (1810-1852) – поміщика Херсонської губернії, віце-президента Товариства сільського господарства Півдня Росії, редактора його «Записок», члена Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС). Джерело підготував до друку секретар ОТІС Олексій Маркевич та опублікував у трьох томах «Записок» ОТІС протягом 1902-1906 рр.²³ Слід зазначити, що публікація була далеко неідеальною, адже упорядник опублікував наратив не цілком, а у витягах, коментуючи одні фрагменти і зовсім опускаючи інші. На жаль, щоденникові записи, що їх О. Маркевич одержав від родича торкались лише двох років. Врешті загальний обсяг публікації склав понад 2,5 нинішніх авторських аркушів. Можна вважати, що цією публікацією було започаткована археографічна актуалізація щоденників з історія українського Причорномор'я. Те, що актуальність цього наративу висока, свідчить і сучасна його републікація²⁴. Відзначимо, що публікацію споряджено примітками, які за обсягом співставимі з текстом джерела, але, разом з тим, бракує атрибуції щодо упорядників.

З огляду на суттєвий недолік розглянутого вище радянського видання – не включення творів іншими, крім російської, мовами, варто звернутись до одного з

²² Зайончковський П. Введение... С. 8.

²³ Маркевич А. Дневник Григория Ивановича Соколова // Записки Одесского общества истории и древностей. 1902. Т. XXIV. Ч. II. Материалы. С. 181-196; 1904. Т. XXV. Ч. II. Материалы. С. 1-16; 1906. Т. XXVI. Ч. II. Материалы. С. 75-90.

²⁴ Соколов Г.І. Щоденник 1838 року // Кіровоградський краєзнавчий вісник. 2010. Вип. IV. С. 6-41.

авторитетних зарубіжних досліджень, причому написаних приблизно в один час. Безсумнівно такою є американська дослідниця Патрісія Герлігі (1930-2018) – авторка найвідомішої праці з історії Одеси кінця XVIII – початку XX ст. Книга мала два видання (1986, 1991) та була перекладена і видана українською (1999) та, двічі, російською мовами (2007, 2009)²⁵. Важливість наративних джерел для дослідження історії міста стає очевиднішою, якщо переглянути науковий апарат цієї монографії. У переліку використаних джерел і літератури джерела особового походження посідають п'яту частину. Приблизно таку саму картину спостерігаємо й у посиланнях до розділів. Наприклад, у розділі 6 «Зростання міста, 1815-1861» наявне 151 посилання²⁶. У них згадано 40 наративних джерел, на які понад 100 разів зроблено посилання.

Найбільше, 11 разів, авторка апелювала до подорожніх нотаток англійця Вільяма Джессі, а також (по 5-8 разів) – до аналогічних творів француза Ксав'є Омера де Геля, англійців Едварда Мортонна та Ширлі Брукса, американця Джона Стефенса, німця Йоганна-Георга Коля та спогадів Костянтина Скальковського – сина відомого історика. Зазначимо, що у розділі є фрагмент спеціально присвячений Михайлу Воронцову. Більше половини з 29 посилань – на дюжину наративних джерел. Крім всіх названих вище це ще подорожні нотатки англійця Джеймса Вебстера й американця Вінсента Нолті, але з тою відмінністю, що найбільше посилань тут на епістолярію – листи батька до М. Воронцова. Серед інших наративів – автобіографія селянина Миколи Шитова. Отже, наративні джерела є невід'ємною складовою фундаментального дослідження П. Герлігі. Серед них домінують подорожні нотатки переважно іноземних мандрівників. Менше представлені спогади. Це можна віднести до особливостей праці шанованої авторки, адже менший доступ до радянських архівів і бібліотек вона чудово компенсувала доступом як до звітів консулів у зарубіжних архівосховищах, так і творів подорожників європейськими мовами у зарубіжних книгосховищах. Відзначимо, що в арсеналі авторки не було жодного щоденника у його класичному форматі.

Отже, очевидно, що серед джерел особового походження з історії Одеси першої половини XIX ст. і «воронцовської доби», зокрема наявні десятки спогадів і подорожніх нотатків, але помітно бракує щоденників. По суті, найвідомішим з оприлюднених є щоденник Григорія Соколова. Тому актуалізація щоденника Аполлона Скальковського є на часі та має стати унікальною археографічною публікацією.

Унікальність щоденника А. Скальковського як джерела особового походження у тому, що записи систематично велись не лише протягом одного, а впродовж 60 років; вела їх дуже грамотна, освічена та досвідчена людина, яка належала до місцевої інтелектуальної еліти. Нині можна говорити про подальший крок актуалізації записів лише за один 1835 рік. Але цей рік є особливим як для А. Скальковського, так і його щоденника. У 1830-1834 рр. записи велись польською мовою, і саме у 1835 р. він вперше почав писати щоденник російською мовою. Втім з посеред понад 40 тисячі слів, написаних за рік зустрічаються слова та фрази польською (2%) і французькою (1%) мовами. Кількість «недешифрованих» слів і слів, що є спірними, складає 5% тексту.

²⁵ *Herlihy P.* Odessa. A history, 1794-1914. Cambridge, 1986; *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794-1914. Київ, 1999; *Херлихи П.* Одесса. История, 1794-1914: монографія. Одесса. 2009.

²⁶ *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794-1914... С. 121-126, 315-231.

1835 р. був одним із рубіжних у біографії А. Скальковського, адже він почав здійснювати програму своїх історичних досліджень. Саме відтоді інтелектуальне почало домінувати впродовж усього його життя, ставши його фахом. Саме у цей рік він здійснив свою першу подорож краєм. Тому за локацією цей рік можна поділити на три частини: 1) в Одесі / підготовка до подорожі (1 січня – 14 травня); 2) мандрівка по трьох губерніях (Новомиргород, Єлисаветград, Катеринослав, Херсон, Сімферополь, Гурзуф, Ялта, Алупка) й окремо до Миколаєва (14 травня – 28 липня, 21-24 серпня) та 3) в Одесі / обробка матеріалу (28 липня – 31 грудня). Вислів «воронцовська Одеса» у даному разі вважаємо слушним. Не тільки тому, що це піковий час генерал-губернаторства М. Воронцова, але й тому, що А. Скальковський був у колі тих, кого можна назвати оточенням графа. Правитель краю був йому і цікавий, і симпатичний. Саме тому М. Воронцов є найбільш згадуваним персонажем у цьому щоденнику – майже 250 разів.

У цілому звісно, не варто переоцінювати інформативну цінність щоденника А. Скальковського. Адже він не є насиченим значними та глибокими, чи хоча б розлогими філософськими роздумами, публіцистикою чи спостереженнями. Текст дуже простий за подачею та побудований у літописній формі щоденно – опис погоди, робота у канцелярії, обід, проведення часу перед вечором, творча праця чи розваги увечері. Разом з тим очікуємо, що інформативність щоденника, як історичного джерела, буде більшою, ніж здається, адже там міститься широкий спектр відомостей – від погоди до моди. Насамперед, це згадки про персони, а таких близько 400 осіб. Передусім родина – того року до міста переїхала його зведена сестра Кароліна зі своїм чоловіком Павлом Сезеневським, про кар'єру якого подбав А. Скальковський. Це його друзі, насамперед, Михайло Кір'яков, якого згадано понад 150 разів, П. Градовський і П. Лейковський, яких у сумі згадано трохи менше. Особливо треба сказати, що у щоденнику дуже багато про особисте життя та переживання молодого чоловіка – захоплення різноманітними красунями та найбільше – сестрою свого друга Юлією Кір'яковою – згадано майже 200 разів. Принагідно зазначимо, що текст не містить інтимних подробиць його життя, то не має потреби вилучати такі фрагменти. Отже, щоденник містить силу деталей, які, певно, містять латентну інформацію, що зацікавить і може бути побаченою різними дослідниками у залежності від їхнього предмету дослідження та кваліфікації.

Отже, джерела особового походження з історії «воронцовської доби» Одеси представлені кількома десятками праць. Найчисленнішими є дві співмірні групи наративів – спогади та подорожні нотатки. Переважну більшість з них було опубліковано ще у «довгому ХІХ столітті». Відтоді вони, з різною частотою, знаходяться у науковому обігу. Звертає на себе увагу брак таких наративів як щоденники, які є особливим видом джерел особового походження і можуть претендувати на виділення в окрему групу. Щоденник відомого одесита ХІХ ст. Аполлона Скальковського є унікальним історичним джерелом як через систематичність, тривалість його ведення, так і особу автора. Тим дивніше виглядало слабке залучення його у дослідницькій літературі. Зберігання його у Петербурзі, нерозбірливий почерк, а також відносно великий обсяг робили неможливим помітно посилити його актуалізацію вже понад півстоліття, адже ця робота є вельми затратною по часу. Новим рівнем цієї актуалізації має стати здійснення археографічної публікації, що на порядок збільшить циркулювання його у науковому обігу та надасть

нові можливості для співставлення наведеної інформації з іншими видами джерел особового походження та типами інших історичних джерел і переосмислення історії міста Одеса імперської доби.

Vadym Khmarskyi

**Perspectives of updating the sources of personal origin in the history of Odesa in
«Vorontsov epoch»**

Abstract: The article raises the problem of expanding the source base for studying the history of Odesa in the first half of the 19th century through updating sources of personal origin. In particular, we are talking about the diary of the famous Odesa historian Apollon Skalkovskyi. The original diary covering 1830-98 is kept in St. Petersburg (the Russian Federation). Its copies from 1835-45 are kept in Odesa.

The diary is written in an extremely illegible handwriting and therefore has attracted little interest in historical research. With the help of content analysis of the multi-volume Soviet annotated index of publications of diaries and memoirs and the fundamental monograph on the history of Odesa by the American researcher Patricia Herlihy, it was demonstrated that the two largest groups of sources of personal origin as regards the above-mentioned issue are memories and travel notes, which number dozens of works even in the «Vorontsov epoch» of Odesa (mid-20s – mid-40s of the 19th century).

The number of diaries is extremely limited. This makes A. Skalkovsky's diary a unique narrative. The article reports that the author, thanks to the scholarship support of the Institute for Human Studies (Vienna, Austria), deciphered and prepared for publication the historian's records for 1835. The volume of the diary in one year is six so-called author's sheets. The general characteristics of the source materials contained in the diary for that year, which was a turning point for A. Skalkovsky, are given. After all, that very year, with the support of Governor-General Michael Vorontsov, he began to be purposefully engaged in historical research. That year he made a trip to the region, so the content of the source should be interesting not only for researchers of Odesa antiquities, but also for a wide range of historians and local historians.

Keywords: sources of personal origin, «Vorontsov's» Odesa, Apollo Skalkovsky, diary, 1835

УДК 379.8 : 2-754 (477-25) «18»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.155>

Віталій Тацієнко*

ДОЗВІЛЛЯ ВИХОВАНЦІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У ХІХ ст.

Анотація: У статті розглянуто особливості дозвілля вихованців Київської духовної семінарії у ХІХ ст. Відзначається, що для семінаристів було чимало заборон у проведенні вільного часу. В духовних навчальних закладах не дозволялося влаштовувати концерти, спектаклі, читання й інші публічні зібрання. Адміністрація семінарії заохочувала вихованців проводити вільний час за заняттями музикою, співами, малюванням, ремеслами. Також організовувалися прогулянки на природу. Непоодинокими були випадки порушення встановлених правил у проведенні вільного часу. Популярною недозволеною формою дозвілля було відвідування театру. Траплялися випадки, коли відпочинок супроводжувався музикою, танцями, грою в карти, палінням і вживанням спиртних напоїв. Однак, таке дозвілля загрожувало серйозними покараннями з боку семінарської адміністрації.

Ключові слова: дозвілля, Київська духовна семінарія, семінаристи, інспектор, ректор

Духовні семінарії являли собою середні навчальні заклади, головним завданням яких було не тільки надавати знання, але й готувати вихованців до священницького служіння. Вступали до цих закладів, у переважній більшості, діти священно-, церковнослужителів, які ставали продовжувачами сімейної традиції. Серед духовних закладів освіти Київська семінарія була одним із найкращих в Україні. Актуальним є вивчення різних аспектів повсякденного життя семінаристів, зокрема, проведення ними вільного часу. Під дозвіллям розуміють сукупність видів діяльності (занять), які здійснюють у вільний час для задоволення фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб. Загалом, вільний час витрачають на відпочинок, репродукцію та розвиток здібностей, фізичних і розумових сил, розваги та спілкування¹. Актуальність дослідження посилюється через відсутність комплексних наукових робіт, присвячених порушеній проблемі.

У вітчизняній історіографії питання дозвілля вихованців духовних навчальних закладів імперської доби розглянуто недостатньо. Увагу привертає праця Н. Ципляк², в якій висвітлено побут і дозвілля вихованців Чернігівської духовної семінарії. У статті С. Ліщука³ проаналізовано особливості перебування вихованців Волинської духовної семінарії в Острозі у першій чверті ХІХ ст. У праці С. Ільчишина⁴ розглянуто виховний процес у

* Тацієнко Віталій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>; e-mail: tatsiyenko1990@ukr.net

¹ Ручка А.О. Дозвілля // Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=20509

² Ципляк Н.О. Побут та дозвілля вихованців Чернігівської духовної семінарії // Вісник Чернігівського державного університету. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 52. № 5. С. 118-124.

³ Лішук С. Семінаристи в м. Острозі у першій чверті ХІХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2014. Вип. 22. С. 7-24.

⁴ Ільчишин С.В. Виховний процес у Київській духовній семінарії в 1817-1867 рр. // Труды Київської духовної академії. 2017. № 27. С. 228-236.

Київській семінарії у 1817-1867 рр. Побіжно автор торкається проведення семінаристами вільного часу.

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей дозвілля вихованців Київської духовної семінарії у XIX ст.

Для семінаристів існував довгий перелік заборон у проведенні вільного часу. Якщо для вихованців світських закладів освіти окремі форми дозвілля вважалися звичними, то для семінаристів вони не дозволялися. Заборонялося читати книги за власним вибором, зустрічатися з дівчатами, купатися поза купальнею, прогулянки на човнах, танці, відвідування театрів, корчем, трактирів, навіть бібліотек, інших публічних місць.

Показовим щодо обмеження відвідування громадських місць є звернення київського губернатора П. Желтухіна до митрополита Євгенія (Болховітінова). Урядовець повідомляв, що 15 квітня 1828 р. в Государевому саду бачив у бесідці двох студентів духовного відомства, які помітивши його втекли. На стіні бесідки був незакінчений напис «дуже непристойний за своїм змістом»⁵. «Бажаючи відвернути будь-які нарікання на людей належних до духовного стану», чиновник звернувся до митрополита з пропозицією заборонити вихованцям духовних навчальних закладів гуляти в Государевому саду без «нагляду старших». Митрополит розпорядився підписками зобов'язати викладачів і студентів семінарії та академії, «щоб вони ні на які народні гуляння, тим більше в Государевий сад не ходили»⁶. Поліція мала повідомляти єпархіального архієрея про порушників, які, як покарання, не отримували позитивної рекомендації. Всім вихованцям семінарії розпорядження було повідомлено 8 травня 1828 р. «в чому вони власноручно підписалися»⁷.

Досить обмеженим було дозвілля і в стінах семінарії. У духовних навчальних закладах не дозволялося влаштовувати концерти, спектаклі, читання й інші публічні зібрання. Ober-прокурор вважав, що подібні заходи «можуть супроводжуватись несприятливими, з педагогічного погляду, наслідками, вимагаючи чимало часу на підготовку, відволікати вихованців від навчального процесу, сприяти неухважності та схильності до розваг»⁸. Водночас, церковна адміністрація заохочувала «розвиваючі та облагороджуючі естетичний смак вихованців» заняття співами та музикою, які не мали відволікати студентів від «їх головних і прямих обов'язків»⁹.

У Київській духовній семінарії з 1878 р. у вільний від навчання час було запроваджено навчання токарству, столярству, випилюванню, плетінню. Також семінаристи могли відвідувати заняття з музики, співів і малювання. У звіті семінарії за 1882-1883 навчальний рік обстоювалася позиція, що додаткові заняття особливо корисні тим, що відволікали вихованців «від недозволених розваг»¹⁰. Також у звіті відзначалося, що семінарія забезпечена всім необхідним для навчання ремеслам і мистецтву. Зокрема, для занять музики була у наявності невелика кількість музичних інструментів, переважно

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 712. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 3.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 2-3.

⁷ Ibid. Арк. 4.

⁸ Распоряжения правительственные // Киевские епархиальные ведомости. 1871. № 15. С. 158.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882-83 учебный год // Киевские епархиальные ведомости. 1883. № 23. С. 475.

скрипок, які надавалися у користування незаможним семінаристам, в яких не було змоги їх придбати. А вихованці, які відвідували заняття з малювання безкоштовно забезпечувалися фарбами, папером, пензликами, олівцями тощо¹¹.

У 1904 р. Св. Синод видав розпорядження, яке ґрунтувалось на постанові 1886 р. про обмеження випадків залишення вихованцями, без поважних причин та дозволу інспекції, гуртожитків і приватних квартир, навіть у вільний від навчання час. Від семінаристів, які орендували житло, вимагалось, щоб у разі відлучок записувати у спеціальний журнал причину та час своєї відсутності. З огляду на це, повторювалася вимога заохочувати вихованців до занять музикою, співами, а також іконописом, фізичними вправами на свіжому повітрі, а при можливості організувати прогулянки з оздоровчою й освітньою метою¹².

У семінаріях існувала жорстка система контролю. Вихованці практично цілодобово перебували під наглядом. Контроль за моральністю, поведінкою семінаристів покладался на інститут інспекторів (по суті наглядачів), їх помічників і «старших» семінаристів. Останні, здійснювали безпосередній контроль за семінаристами, які жили як у гуртожитку, так і в орендованому житлі. В. Радецький досить детально описав обов'язки «старших». Старший був «інспекторським оком, свого роду начальством», особливо тоді, коли призначався черговим по гуртожитку або квартирах (один раз на 10 тижнів). Він мав наглядати за порядком у кімнаті, підготовкою до уроків, щоб вихованці вчасно лягали спати, не запізнювалися на заняття, не затримувалися в кімнаті на перервах. У гуртожитку вимагалось, щоб «старший» виходив з кімнати останнім, зачинивши двері на ключ. Черговий старший гуртожитку щоденно повідомляв інспектора про стан справ, поведінку, порушення в гуртожитку, а квартирний черговий – в орендованому житлі. Окрім того, інспектор, разом з квартирним черговим періодично об'їжджали семінаристів, які орендували житло. Виявленні зауваження, порушення записувалися у спеціальний журнал, який знаходився в орендованому житлі. Саме інститут інспекторів і «старших» мали контролювати дозвілля семінаристів, щоб воно не виходило за рамки дозволеного, наприклад, гра в карти, паління, вживання алкоголю тощо¹³.

Але попри жорсткі обмежувальні заходи, майбутні служителі все ж порушували встановлені правила. Непоодинокими були випадки, коли «відзначалися» одні й ті ж семінаристи. Так, за другу та третю четверті 1896-1897 навчального року «З» за поведінку отримали вихованці Київської семінарії П. Дзбановський – за гру в карти, паління, бійку, пропуски богослужінь без поважної причини, В. Саббатовський – за пропуски богослужінь, самоправну тривалу відлучку з квартири й ін.¹⁴

Однією з небагатьох форм дозвілля, яку організувало керівництво семінарії, були прогулянки до гаю. Такі походи відбувалися один-два рази у травні: «ці дні були для них найбажанішими»¹⁵. Ті ж семінаристи, кому першими вдавалося дізнатися радісну новину,

¹¹ Ibidem.

¹² Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода, синодальному члену, преосвященному Флавиану, митрополиту Киевскому и Галицкому, Успенской Киево-Печерской лавры священно-архимандриту // Киевские епархиальные ведомости. 1904. № 35. С. 412.

¹³ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 104-105.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 4. Спр. 217. Арк. 1-2.

¹⁵ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 106.

повідомляли її написами на ганках, парканах, дверях: «завтра до гаю». Торгівці теж орієнтувалися на цю новину та поспішали до гаю зі своїми ласощами: квасом, морозивом, здобом, бубликами, пряниками, цукерками, яблуками, медом та й горілкою. В іграх і веселощах брали участь не тільки викладачі, а й ректор, який періодично розкидав семінаристам різні ласощі.

Попри те, що інспекція суворо контролювала вихованців та існувала категорична заборона залишати гай, деякі «смільчаки» гуляли в районі Солом'янки, Совок. Часто такі прогулянки супроводжувалося вживанням алкоголю «до положення риз»¹⁶. Проте такі гуляння могли мати дуже серйозні наслідки. Так, учень богословського класу Алишевський за появу в нетверезому стані у публічному місці отримав максимальне покарання – виключення із духовного навчального закладу. Але так як він був одним із кращих семінаристів, та й зіграло роль, що батько був міським священиком, Алишевському пом'якшили покарання. Кілька днів він стояв на колінах в їдальні під час обіду. Це принизливе покарання стало причиною його вступу до медичної академії¹⁷. Також виключення з семінарії загрожувало 18 семінаристам, які одного разу замість гаю «відправилися гуляти за Дніпро». Проте митрополит Євгеній (Болховітінов) не підтримав радикального рішення ректора й вихованці отримали значно м'якше покарання – учні богослов'я були змушені три дні стояти біля порогу класу, учні філософії – біля порогу їдальні під час обіду, а учні словесності стояли в їдальні на колінах. Спроби порушників уникнути покарання, аби не бути об'єктом глузування з боку інших семінаристів, викликало обурення інспектора, який до того ж посадив їх за «голодний стіл» терміном на три дні¹⁸.

Окремі семінаристи, які не надто ревно ставилися до навчання, сидячи на останніх лавах («на Шулявщині»), організовували собі дозвілля під час занять. Зокрема, у спогадах В. Радецького йдеться про сон під лавами, гру в карти¹⁹. П. Руткевич також згадував про те, що семінаристи, які не надто переймалися навчанням, спали під час занять за шафами, за якими на підлогу складали верхній одяг. «Бажаючі спати розташовувалися на м'якому ложі і солодко засинали, заколисані монотонною розповіддю викладача і не менш монотонною розповіддю відповідаючого»²⁰. Також П. Руткевич відзначав, що під час занять зі Св. Письма та математики любителі грали в карти («стукалку») ²¹. Грали семінаристи і в «реміз» на дрібні гроші²². Проте таке дозвілля було досить ризикованим.

¹⁶ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 107; Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 191.

¹⁷ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 107.

¹⁸ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 191-192.

¹⁹ Радецький В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 112.

²⁰ Руткевич П. Семинарские годы (Воспоминания о Киевской дух. семинарии за 1873-1879 годы) // Киевские епархиальные ведомости. 1912. № 29. С. 658.

²¹ Ibidem.

²² Руткевич П. Семинарские годы (Воспоминания о Киевской дух. семинарии за 1873-1879 годы) // Киевские епархиальные ведомости. 1912. № 31. С. 706.

Частина вихованців намагалася читанням урізноманітнити монотонну семінарську повсякденність, адже бібліотеки були обов'язковим елементом функціонування духовних закладів освіти. Однак, бібліотека часто не могла задовольнити запити семінаристів. У спогадах звертається увага на бідність книгозбірень, семінаристи були позбавлені можливості знайомитися з новинками літератури. Так, у Київській духовній семінарії на заняттях знайомилися з творчістю М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Гончарова, І. Тургенева й ін., але у бібліотеці книги цих авторів були в одному примірнику, тому доводилося обмежуватися хрестоматіями. Відвідування інших книгозбірень, зокрема, приватних, де можна було взяти літературу за плату, семінаристам заборонялося. Винятком була Київська публічна бібліотека²³. Позначалося на бажанні провести вільний час за читанням і неналежне ставлення бібліотекарів до своїх обов'язків²⁴. Варто відзначити, що інспектор мусив контролювати, яку літературу читали семінаристи. Тому шафи з книгами не мали зачинятися на замок. Якщо інспектор виявляв недозволене видання, порадившись з ректором книга вилучалася, а семінаристу призначалося покарання²⁵.

Цікаво, що інспектор мав слідкувати, які пісні співали семінаристи, адже «спів світський і протонародний суворо забороняється»²⁶.

Вихованцям не дозволялося проводити вільний час купаючись у водоймах і річках. Зокрема, типовими порушеннями дисципліни було купання у Дніпрі, що суворо заборонялося семінарською інспекцією²⁷.

Вихованцям заборонявся вільний вихід за межі закладу освіти. Охоронник не пускав семінаристів до міста без спеціального «білета» від інспектора. Там зазначався час відпустки, яка не могла припадати на нічний час. І тільки «надійні» семінаристи могли отримати «білет». Винятком був лише період канікул²⁸.

Обов'язковим для семінаристів було відвідування богослужінь. Про те, що випадки їх пропусків серед семінаристів були непоодинокими, свідчить указ Св. Синоду від 30 листопада 1883 р., де вимагалося «суворо карати» вихованців духовних закладів освіти, які без поважних причин не з'являлися на богослужіння. Також Св. Синод вимагав при атестації поведінки вихованців у місячних і річних відомостях звертати увагу на порушення цієї вимоги, яка належала до «проступків грубих, нетерпимих у духовній школі»²⁹. Помічники інспектора проводили перекличку, щоб семінаристи не пропускали богослужінь, займаючись своїми справами³⁰. Спогади свідчать, що частими були випадки, коли після переклички деякі вихованці намагалися сховатися в приміщенні семінарії, саду,

²³ Руткевич П. Семинарские годы (Воспоминания о Киевской дух. семинарии за 1873-1879 годы) // Киевские епархиальные ведомости. 1912. № 46. С. 1087-1088.

²⁴ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 113-114.

²⁵ Троцкий П. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии 1817-1819 гг. // Труды Киевской духовной академии. 1893. № 7. С. 382.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Гльчишин С.В. Виховний процес у Київській духовній семінарії в 1817-1867 рр. // Труды Київської духовної академії. 2017. № 27. С. 232.

²⁸ Троцкий П. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии 1817-1819 гг.... С. 383.

²⁹ Указы и определения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. 1884. № 4. С. 151-152.

³⁰ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Октябрь. С. 108.

уникаючи відвідин семінарської церкви або ходили в академічний Богоявленський храм, щоб послухати спів академічним хором творів А. Веделя, Д. Бортнянського й ін., які у семінарії виконувалися «не так артистично»³¹. У святкові дні ректор Євсевій (Гльїнський) (1839-1844 рр.) дозволяв семінаристам-богословам відвідувати архієрейські служби, якщо ж поліція їх не пропускала, то часто сам проводив до собору, де служив з митрополитом³².

Під заборону для семінаристів було відвідування театру. Проте спогади свідчать, що ця заборона часто порушувалася. В. Радецький писав про домашні спектаклі в одному з приватних будинків, де семінаристи навіть грали ролі. Ректор Іустин (Михайлов), який очолював семінарію у 1828-1834 рр., дізнавшись про таке проведення вільного часу, пригрозив вихованцям виключенням за повторення подібного та покарав їх класною епитимією³³.

Про захоплення семінаристів театром та оперою відзначав у спогадах і П. Руткевич: «серед нас були такі любителі опери, що майже щодня, за гривенники та двогривенні, відвідували її. ...Незважаючи на заборону та суворе покарання ослушників, серед нас було чимало любителів послухати знаменитих співаків-артистів та отримати найвищу естетичну насолоду. І ...насолоджувалися, ризикуючи своєю поведінкою, відсиджуючись у карцерах і т.п.»³⁴.

У церковному середовищі вважалося, що театр не тільки відволікає від церкви, а й породжує в людині примітивні, ниці інстинкти. На сторінках журналу «Місіонерський огляд» один з авторів зазначав, що семінарист не має часу «просиджувати до півночі в спогляданні балерин», що відволікатиме від навчання, та й «напівроздягнута актриса, що спокусливо співає», викликатиме непристойні думки³⁵.

Проте багато залежало від «політики» ректора семінарії. Зокрема, В. Радецький зауважував, що за ректорства архімандрита Іустина вихованці не надто боялися відвідувати театр і навіть організувати прогулянки на човнах за Дніпро. Але таке «свавілля» припинилося після трагедії, коли у Дніпрі потонуло декілька семінаристів, за що Іустин (Михайлов) був звільнений з Київської духовної семінарії³⁶.

За ректорства Євсевія (Гльїнського) семінаристам дозволялося проводити на визначених квартирах і в гуртожитку літературні вечори, участь в яких брали навіть студенти духовної академії та університету св. Володимира. Проте, бажаючи урізноманітнити дозвілля, семінаристи почали перетворювати літературні вечори на музичні – з танцями, запрошуючи дівчат. Півчі, маючи досить багатий репертуар пісень і романсів, розважали компанію. Коли ж про таке проведення вільного часу довідалася адміністрація, учасники гулянь були покарані та попереджені про виключення «за подібні недозволені розваги»³⁷.

³¹ Руткевич П. Семинарские годы (Воспоминания о Киевской дух. семинарии за 1873-1879 годы) // Киевские епархиальные ведомости. 1912. № 47. С. 1111-1112.

³² Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 203.

³³ Ibid. С. 187-188.

³⁴ Руткевич П. Семинарские годы (Воспоминания о Киевской дух. семинарии за 1873-1879 годы) // Киевские епархиальные ведомости. 1912. № 31. С. 707.

³⁵ За духовенство // Миссионерское обозрение. 1907. № 7-8. С. 1163.

³⁶ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 188.

³⁷ Ibid. С. 203.

Траплялися випадки, коли відпочинок супроводжувався вживанням спиртних напоїв. Так, М. Якимович, який неодноразово відзначався неналежними вчинками, 9 червня 1818 р. у нетверезому вигляді «безвинно» побив учня повітового училища К. Гдешинського³⁸. О. Мужаловський був виключений із семінарії «за те, що в п'яному вигляді вирушив до Фролівського монастиря з шарманщиком, змусив його грати перед квартирою ігумені, а сам, скинувши сюртук і чоботи, почав танцювати й виробляти різні штуки»³⁹. А перебуванням у карцері було покарано учня богословського класу К. Троцького, який був півчим Митрополичого хору, за появу на заняттях у нетверезому вигляді⁴⁰. Також при переході до богословського класу починалося постриження семінаристів у стихар. Традиційно ці урочистості супроводжувалися «пристойною випивкою та закускою для друзів-товаришів з боку новопосвяченого читця»⁴¹.

Проте за вживання алкоголю передбачалися суворі покарання. Якщо, наприклад, гра в карти чи паління могли зійти з рук, то перебування у стані алкогольного сп'яніння могло завершитися виключенням із семінарії, особливо при повторному порушенні заборони⁴². Варто відзначити, що більше свободи було у своєкоштных вихованців, які жили на квартирах, де почувалися значно вільніше.

Боролося керівництво семінарії з тютюнокурінням, застосовуючи досить жорсткі санкції. Ця звичка могла коштувати перебування в карцері, позбавлення казеннокоштного утримання, а то й виключення із закладу освіти за повторні порушення⁴³. Про «суворі» каральні методи свідчать і заходи єпархіальної адміністрації. Розпорядженням митрополита Філарета (Амфітеатрова) 1852 р. семінаристів, вперше помічених за палінням, позбавляли казеннокоштного утримання, а своєкоштных переводили до нижчого класу, незважаючи на успіхи у навчанні. За повторне порушення заборони передбачалося виключення «через незадовільну поведінку, як непокірних постановам церкви, волі архіпастиря та керівництва». Вихованцям не дозволялось палити і в канікулярний час⁴⁴.

Репресивний характер семінарської педагогіки яскраво проявлявся під час недозволеного проведення вільного часу. В. Радецький згадував про застосування за ректорства Антонія (Амфітеатрова) (1845-1851 рр.) покарання різками за тютюнокуріння, пропуски занять і богослужінь⁴⁵. Така практика існувала і в період його інспекторства у 1841-1845 рр.⁴⁶ Принизливі покарання за недозволений відпочинок, як-то: стояння на колінах, «голодний стіл», перебування в карцері й ін., були звичним явищем. Часто застосовувалися тілесні покарання. Тільки після реформ духовної освіти у 60-х роках ХІХ ст. тілесні покарання заборонялися. Попри це такий метод виховання міг і надалі застосовуватися.

³⁸ Троцький П. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии 1817-1819 гг.... С. 391.

³⁹ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 190.

⁴⁰ Ibid. С. 190-191.

⁴¹ Ibid. С. 197.

⁴² Ibid. С. 198-199.

⁴³ Ibid. С. 200, 214.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 896. Спр. 75. Арк. 2-3.

⁴⁵ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 205.

⁴⁶ Гльчишин С.В. Виховний процес у Київській духовній семінарії в 1817-1867 рр.... С. 233.

Інколи святкові дні деякі семінаристи могли відзначати з музикою, танцями, палінням і вживанням алкоголю. У спогадах В. Радецького описується такий недозволений відпочинок казеннокоштними семінарстами у гуртожитку на масницю, адже вони знали про відсутність ректора. Після вечірки квартирки «були розкриті на всю ніч для видалення з кімнати горілчаного та трубкового запаху»⁴⁷. Проте така форма дозвілля була винятком, адже, як вже зазначалося, загрожувала серйозними наслідками.

Окремою сторінкою у проведенні вільного часу було спілкування з дівчатами, під час якого зароджувалися романтичні стосунки. У недільні та святкові дні «квартирні» семінаристи могли прогулюватися з подругами по малолюдних місцевостях подалі від контролю інспекції, адже таке дозвілля адміністрацією звичайно не віталось⁴⁸. Деякі вихованці, аби справити враження на дівчину, просили у товаришів кращий одяг⁴⁹.

Недотримання вихованцями семінарії обіцянки одружитися часто спонукало ображених наречених до подання скарг консисторії. Зокрема, у цьому звинувачували П. Липецького та Є. Паниша. Останній за три роки до завершення навчання дав обіцянку одружитися. Церковна влада реагувала на такі вчинки семінаристів. З цього приводу єпископ Чигиринський Інокентій у 1837 р. зазначав, що «непокараність у подібних випадках дуже шкідлива, бо дасть привід семінаристам ошукувати наївних наречених і жити за рахунок їх сирітства та навіть честі. Тому для відвернення таких ситуацій (а вони повторюються досить часто і при непокараності будуть повторюватись ще частіше) і для захисту честі бідних сиріт, які страждають від подібних випадків, корисно було б обрати покарання, втім нешкідливе, наскільки можливо для майбутньої їх служби»⁵⁰. Митрополит Філарет (Амфітеатров) для уникнення таких випадків у майбутньому був більш категоричним ніж єпископ і зобов'язав семінарське правління повідомляти вихованців вищого відділення із взяттям підписок, щоб вони до завершення навчання й отримання дозволу на одруження «не входили ні в які зв'язки з дівчатами, їх родичами під загрозою виключення з духовного стану»⁵¹.

Дозвілля семінаристів намагалися контролювати і під час канікул. Зокрема, у 1877 р. Св. Синод підтвердив благочинним необхідність нагляду за поведінкою вихованців духовних навчальних закладів у канікулярний час⁵². Виявом особливої уваги вищої церковної адміністрації до виховання дітей духовенства був указ Св. Синоду від 30 листопада 1883 р., що стосувався підвищення релігійно-морального виховання у духовних начальних закладах. Окрім іншого, указ вимагав від благочинних при піврічних оглядах підзвітних церков, особливу увагу звертати на виховання дітей членами причтів і нагадував про обов'язок наглядати за поведінкою вихованців духовних навчальних закладів під час канікул та їх ставлення до церкви. Зауваження з цього приводу благочинні мали повідомляти митрополиту⁵³.

⁴⁷ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Украина. 1907. Т. 4. Ноябрь-декабрь. С. 217-218.

⁴⁸ Ibid. С. 194, 208.

⁴⁹ Ibid. С. 201.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 2. Спр. 744. Арк. 1-7.

⁵¹ Ibid. Арк. 7.

⁵² Определения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. 1877. № 19. С. 264-265.

⁵³ Указы и определения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. 1884. № 4. С. 151.

Отже, дозвілля вихованців Київської духовної семінарії чітко регламентувалося. Адміністрація заохочувала вихованців проводити вільний час за заняттями музикою, співами, малюванням, ремеслами. Також організовувалися прогулянки на природу. Часто семінаристи виходили за межі дозволеного проведення вільного часу. Популярним було відвідування театру, іноді організовувалися розваги з музикою й танцями. Непоодиноким були випадки, коли дозвілля супроводжувалося вживанням алкоголю та тютюнокурінням. Проте, недозволене проведення вільного часу загрожувало серйозними санкціями з боку семінарського керівництва, у тому числі виключенням із закладу освіти.

Vitalii Tatsiienko

Leisure Time of Kyiv Theological Seminary Students in the 19th century

Abstract: In the article the attempt was made to consider the characteristics of leisure time of Kyiv theological seminary students in the 19th century. It is emphasized that free time of seminary students was strictly regulated. There were many prohibitions for learners concerning spending their spare time. It was forbidden to read books of one's own choice, meet girls, swim outside the bathhouse; boat trips, dances, visiting theatres, inns, taverns, even libraries and other public places were under prohibition. The arrangement of concerts, performances, readings and other public meetings was not allowed at theological educational institutions. The church administration believed that such activities would always distract students from an educational process, contribute to their inattention and the inclination to entertainment. There was a strict system of control at seminaries.

The institute of inspectors controlled the leisure time of seminary students so that they didn't go beyond what was allowed. A free exit outside the educational institution was prohibited for students. The seminary administration encouraged learners to spend their free time by going in for music, singing, doing some drawing and crafts. Nature walks were also organized. A part of students did some reading in their spare time. The cases of the violation of formulated rules concerning spending free time were not isolated.

A popular prohibited form of spending leisure time was visiting the theatre. There were cases when relaxation was accompanied by music, dances, playing cards, smoking and the consumption of alcoholic beverages.

However, a forbidden way of spending free time threatened serious sanctions from the seminary management, including the expulsion from the educational institution. There were attempts at controlling the leisure time of seminary students during holidays.

Keywords: leisure time, Kyiv theological seminary, seminary students, inspector, rector

УДК 94 (477.74-21) : 377-055.25 «1806/1920»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.156>

Анна Коробчук*

БАТОГОМ І ПРЯНИКОМ: СПЕЦИФІКА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ

Анотація: У даній статті розглядається виховання пансіонерок як один з ключових аспектів історії Одеського інституту шляхетних дівчат (далі – Інститут). Авторка розкриває специфіку виховного процесу у закритому жіночому закладі освіти. Увага приділяється місцю релігійних засад у повсякденному житті інституток. Прослідковуються загальні тенденції в освітньому та виховному процесах в інституції.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше характеризуються особливості формування особистості майбутніх леді у стінах Інституту. У статті наводяться приклади порушення правил установи та заходи покарання, котрі застосовувалися до юних бешкетниць.

Ключові слова: Одеський інститут шляхетних дівчат, жіноча освіта, дівочий пансіон, закритий заклад освіти, виховання, Одеса

Виховання дитини – тривалий і трудомісткий процес в якому беруть участь батьки, вчителі та суспільство. У сучасній педагогіці вирізняється різноманіття методів виховання та навчання дітей різного віку. На сьогодні «золота молодь» здобуває середню освіту в державних і приватних ліцеях та гімназіях, маючи менше обмежень і суворих покарань, аніж їхні однолітки у позаминулому столітті. Зокрема, у суспільстві XIX – початку XX ст. інститутські традиції славилися своєю суворістю, і навіть залякували малечу, що якщо вони будуть бешкетувати, то відправлять їх до Інституту, де привчаться «по струнці ходити». Установи були від початку своєї історії закритого типу, де юні дворянки перебували цілодобово, навчаючись і проводячи своє дозвілля.

Метою статті є дослідження особливостей виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат.

Для вивчення даного аспекту історії Одеського інституту є необхідним залучення комплексу історичних джерел. Насамперед, порядки в інституції визначалися статутами (1814, 1829, 1855), де регламентувалися ключові погляди на усебічне виховання юної леді. Реалізацію норм, викладених у документах, надають змогу представити мемуари. Серед них, спогади колишніх вихованок установи Ніни Аленнікової «Російська трагедія. Дороги далекі, безповоротні» та «Записки Анастасії Дмитрівни Різо», а також мемуари К.А. Скальковського «Спогади молодості (по морю життєвому)» (1906). Корисним доповненням є листівки пансіонерок. Зокрема, вони збереглися в особистому фонді В. Торгут¹. Заохочення та покарання під час занять дають змогу простежити навчальні

* Коробчук Анна Сергіївна – асистентка кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури (Одеса, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9125-7036>; e-mail: korobchuk@ogasa.org.ua

¹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 195.

зведення та «Відомості для бажаючих розмістити дітей в одеський інститут шляхетних дівчат».

Історіографія з теми представлена дослідженнями часів існування інституції. А. Скальковський у роботі «Матеріали для історії суспільної освіти в Одесі» (1867) згадував про традиційний лад у дівочому пансіоні. У головній роботі з історії Інституту «Короткий історичний нарис 50-річчя Одеського інституту шляхетних дівчат» (1879) питання виховного процесу розглядаються опосередковано. Насамперед, праця викладача Закону Божого та настоятеля інститутського храму протоієрея Іоанна Хрисанфовича Стрельбицького «Церква Одеського інституту імператора Миколи I» (1907) розкриває релігійні засади виховання пансіонерок.

У роки існування дівочого пансіону директорки закладу на власний розсуд карали своїх підопічних. Зокрема, А. Різо пригадувала: «ще два роки я мала страждати від голоду, від несправедливої та злої Майє. Вона не сміла бити старших, але карала нас, залишаючи без обіду і я, нещасна, часто з голоду падала без почуттів і лікар Верлеян приходив і пригощав мене «дівочою шкірою» [солодкий засіб від кашлю] і сварив директорку Майє»² Вона, також, пригадувала, що керівництво не карало заможних дівчат, а найчастіше під розправу потрапляли сироти, які не мали заступництва серед старших.

Правила у даній приватній інституції з 1814 р. регламентувалися «Нарисом правил виховання в обох одеських шляхетних інститутах» (упорядник абат Ніколь), що поклали фундамент у подальші статuti Інституту. В основу виховних традицій закладено публічне заохочення та публічне виховання, що мало пробуджувати конкурентність серед пансіонерок. Кожна наглядачка (пізніше – класна дама) вела класний журнал, де занотовувала успіхи та прорахунки вихованок під час уроків і поведінці загалом. Щонеділі витяги з цих записів зачитувалися привселюдно та передавалися Воснному губернатору³. Також, про успішність інституток повідомлялося щомісячно їх батькам і родичам⁴, які могли зробити власні корективи у виховний процес доньки чи племінниці: пожуривши або похваливши, додатковим візитом або принесеним смаколикком чи цікавою книгою для дозвілля.

Починаючи з існування дівочого пансіону в Одесі, курс Закону Божого був найпріоритетнішим для вихованок закладу, бо виховання порядної дружини та зразкової матері було неможливе без використання моральних принципів, що лежать в основі будь-якої релігії. Враховуючи етнічну різнобарвність регіону, інститутки протягом усього періоду існування установи мали нагоду вивчати Закон Божий у одних з найвідоміших священнослужителів відповідно до усталених сімейних традицій, а також паралельно привчаючись до релігійної віротерпимості.

Під час виховання дівчат у дівочому пансіоні першочерговою метою освітнього закладу було освоєння навичок вправного ведення домогосподарства. Через це значна увага у розкладі молодших і старших пансіонерок приділялася: «приємним» мистецтвам (музика, танці, малювання) та рукоділлю і домострою (домашньому господарству). Дівчатам

² Из летописи св. Александринской церкви. URL: <http://cobop.narod.ru/txt/odessa/deribas/serafimov.html>

³ [Ніколь Ш.Д., аббат]. Начертание правил воспитания в обоих одесских благородных институтах. Одесса, 1814. С. 8.

⁴ Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института благородных девиц. Одесса, 1879. С. 9.

наголошувалося, що володіння витонченими мистецтвами слугують додатковою прикрасою до їх морального стану. У розкладі наймолодших вихованок відводився час для занять з музики та танців, а в другому та третьому класі вивчали окрім цього ще й малювання. Важливе значення приділялося рукоділлю, котрому навчали наглядочки. Пріоритетність цих навичок підтверджує той факт, що під час візиту до освітньої установи королева Обох Сицилій Марія Кароліна Австрійська поділилася своїми вміннями⁵. Вихованки практикувалися у вишивці, але найголовніше у шитті, бо кожна дівчина мусила не стидаючись носити одяг власного шиття⁶.

Старші пансіонерки активно залучалися до ведення господарських справ у пансіоні. Прищеплювання навичок з домострою відбувалося завдяки чергуванням, що проходило протягом тижня. Шестеро чергових залучалися до кухонних справ, а також вчилися вести рахунки.

Відповідно до статуту Одеського інституту шляхетних дівчат 1829 р., коли освітній заклад було прийнято під протекторат імператриці та Відомства установ імператриці Марії (ВУІМ), § 33 у випадку порушення дисципліни пансіонерки мали виправлятися моральними повчаннями. Також, про бешкетництва дівчини докладалося керівниці Інститутом, що мало викликати відчуття провини у вихованки й оберігати її від витівок у майбутньому. Допускалися такі різновиди покарань: відсаджування на окремі місця в їдальні та класах, не допускання до обіду або вечері, заборона на проведення дозвілля разом з іншими пансіонерками. Важливо, що тілесні покарання суворо заборонялися (§ 89).

За роки навчання в Інституті, згідно статуту за 1829 р., леді мала опанувати окрім різноманітних світських наук, також і низку витончених мистецтв, що подекуди мали важливіше значення для майбутньої берегині домашнього затишку, аніж знання геометрії чи фізики. До таких мистецтв належали: малювання, гра на музичних інструментах, музика вокальна, а також танці. Прикметно, що ці дисципліни називалися ще й «дворянськими науками». Окремо викладався краснопис (каліграфія) для молодших вихованок. Місце у розкладі пансіонерок знаходилося і для риторики. Усі перераховані навички ставали у нагоді майбутній світській дамі, але для того, щоб мати репутацію прекрасної господині, приділялася увага рукоділлю та засвоєнню навичок домашнього господарства.

Курс витончених мистецтв панянки опановували протягом усіх шести років перебування у закладі освіти. Навички добропорядної господині прищеплювалися поступово з малечку під час навчання рукоділлю. У найстарших пансіонерок з'явилися обов'язки чергової, якою щодня ставала одна з них. Дівчина, яка чергувала, була активно залучена до усіх процесів, що протікали у кухонному господарстві та відсторонялася від навчання на цей день. Вона мала бути присутньою під час видачі продуктів економом, надавала накази поварам стосовно страв, слідкувала за чистотою й охайністю, а також підраховувала продуктові збитки.

Перебування у закритій установі передбачало контроль над комунікаціями вихованок: листи зачитувалися керівництвом: «вихованки не можуть ні відсилати будь-яких листів інакше, аніж через директорку, яка зобов'язувалася читати всі без вилучення»⁷.

⁵ [Николь Ш.Д., аббат]. Начертание правил воспитания... С. 2-5.

⁶ Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. Одесса, 1867. С. 24.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 4: 1829: от № 2575 до 3398. Санкт-Петербург, 1830. С. 556.

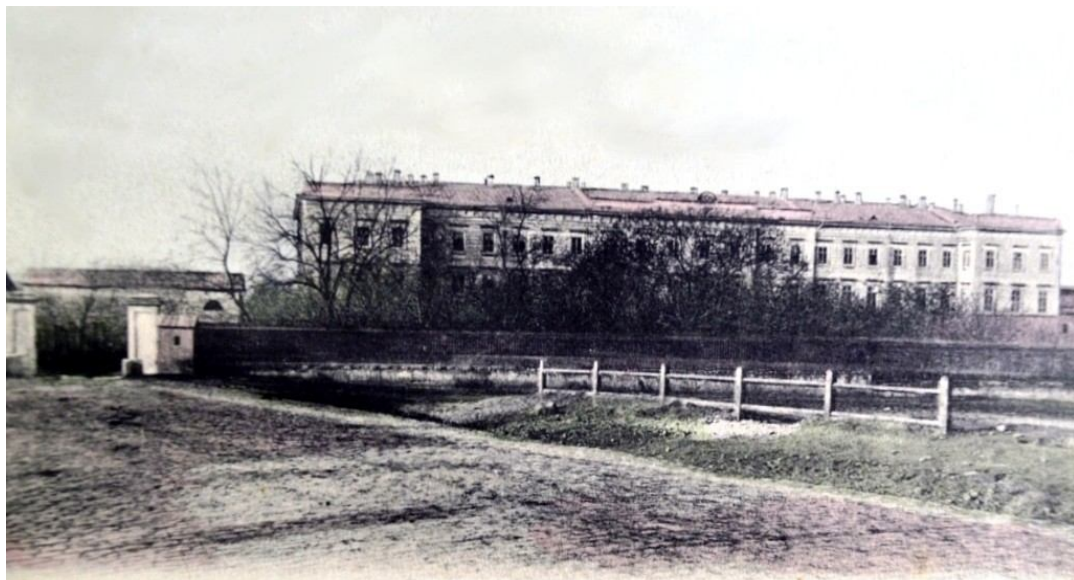


Рис. 1. Інститут шляхетних дівчат в Одесі (листівка початку ХХ ст.)

Також, на сторінках газети «Одеський вісник» у 1834 р. попереджалося, що у непризначений для відвідування час можливі були зустрічі з родичами, які мешкали поза Одесою, а для місцевих лише у невідкладних випадках. У такому разі, по прибуттю батьки першочергово спілкувалися з керівницею. Зустрічі з дівчатами відбувалися у приймальній залі установи. Керівництво закликала з розумінням поставитися до чинних обмежень заради спільної мети виховання пансіонерок: «...батьки та родичі, котрі довіряють Інституту дівчат, цілком оцінять користь цього розпорядження, що має на меті запобігти частим розвагам, особливо під час занять...»⁸.

Важливою віхою в історії Інституту було освячення храму при ньому. Церква св. мучениці цариці Олександри була побудована у приміщенні інституції у 1834 р., а з переїздом установи до нової будівлі в 1859 р. була переміщена⁹. Настоятелями храму були викладачі Закону Божого, які впливали на світогляд юних панянок не лише під час занять, але й релігійних церемоній, котрі ставали частиною повсякденного життя.

Відзначали в установі й дні народження покровительки закладу імператриці Олександри Федорівни. Одним з таких днів – 1 липня 1834 р., коли члени ради Інституту, керівництво та вихованки зібралися в інститутській церкві задля божественної літургії та святкового молебню. Цього дня вперше в закладі пролунали молитви у виконанні хору пансіонерок. Важливим було, що під час релігійних свят і перевірок вищими керівництвом закладу освіти до церкви навідувалися високопосадовці, що підсилювало авторитетність релігійних канонів та атмосферу свят. Однак, найменші вихованки досить важко сприймали тривалі божественні літургії, хоча до протоієреїв зазвичай вони ставилися з теплотою.

⁸ Одесский вестник. 1834. № 79. С. 313.

⁹ Из летописи св. Александриной церкви...



Рис. 2. Церква св. мучениці цариці Олександри в Інституті шляхетних дівчат в Одесі (лістівка початку ХХ ст.)

У 1855 р. було уніфіковано освітньо-виховний процес у закладах підвладних Відомству, а основні постулати було викладено у «Статуті жіночих закладів освіти». Відповідно до нього ключовою метою жіночих закладів освіти було виховання добрих дружин, матерів родин¹⁰, що було неможливим без християнського виховання. Віднині освітній процес в Інституті поділявся на три напрями: фізичне виховання, моральне виховання, розумова діяльність. Відповідно богословська освіта опинилася на перетині морального виховання і вивчення «Закону Божого» під час уроків. Для вивчення вказаної вище дисципліни в розкладі як молодших, так і старших пансіонерок відводилося по 3 години.

¹⁰ Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 года. Санкт-Петербург, 1884. С. 6.

Згідно «Статуту жіночих закладів освіти» 1855 р. окрема увага приділялася фізичному вихованню інституток. Метою останнього була профілактика захворювань і підсилення імунітету вихованок. Задля цього проводилася гімнастика за особливою програмою. Враховуючи приналежність Інституту до першого розряду закладів ВУІМ, окрім аудиторних наук дівчата вивчали рукоділля й основи домогосподарства, однак на відміну від вихованок училищ, з них не вимагалось пошиття власноруч одягу та виконання обов'язків обслуговуючого персоналу¹¹. Інститутки, які проявляли музичні здібності, мали нагоду продемонструвати власні таланти під час концертів, що влаштовувалися в установі.

Про важливість релігійного виховання свідчать спогади протоієрея Серафімова 11 січня 1859 р.: «З єдиної волі вихованок і виховательок з собору було привезено настоятелем храму чудодійний образ Богоматері Касперовської для молитви та поклоніння Цариці небесній»¹². Обраним пансіонеркам старшого класу щастило долучитися до церемонії зустрічі святині: коли ікону приносили до закладу, то у фойє її зустрічали дві вихованки, які на першому поверсі передавали її двом першокласницям, а за ними спостерігали виховательки, керівництво та хор. Потім настоятель клав образ на спеціально підготовлене місце, котре було оздоблено різноманітним різнотрав'ям. Заслухавши тропарі на честь свята і прислонивши коліна, ікону брали дві інші вихованки, які несли її до храму. Інститутки по завершенню літургії, заслуховували молебень, а потім прикладалися до святині. Також вихованки протягом години робили хресну ходу зі святинею приміщеннями закладу. У зв'язку з військовими подіями, у 1905 р. традиційну церемонію відклали на грудень. В Одеському інституті існувала традиція прибирати храм випускницями по завершенню літургії напередодні Великодня, у Велику суботу. Дівчата чистили свічки та витирали пил з ікон¹³.

Спілкування з персоналом, що обслуговував Інститут, суворо заборонялося. Однак, одного разу допитливість і тяга до пригод трьох пансіонерок змусила рушити до зали, де працювали молоді електрики, які з охотою розпитали дівчат про їх «тюремне життя», а під кінець розмови насипали повні кишені насіння. Повертаючись, інститутки натрапили на старшу «класуху» (класну даму), яка пригрозила, що повідомить все керівниці. Запізнившись на урок, пансіонерки з почуттям провини посіли свої місця. Коли настала обідня година, суворо тишу в їдальні порушила своєю промовою «Маман» (керівниця): «...у стінах шляхетного закладу перебувають такі обурливі елементи, які порушують своєю поведінкою увесь життєвий устрій. Незважаючи на заборону ходити до зали до робітників, відшукалися три дівчини, котрі мали сміливість вирушити туди, завести знайомство з робітниками, голосно хіхикали, словом зганьбили нашу установу “шляхетних дівчат”»¹⁴. Потім вона наказала вийти і показатися всьому Інституту. Однак, вихованок не завжди лякали нотації керівництва так, як повідомлення про бешкетництво батькам. Прикметно, що одну з учасниць подій та авторку мемуарів, Ніну Алєннікову батько згодом перевів до Павловського інституту в Петербурзі, погрожуючи більш суворими порядками¹⁵.

¹¹ Ibid. С. 31-33.

¹² Стрельбицкий И.Х. Церковь Одесского института императора Николая I. Одесса, 1907. С. 57.

¹³ Ibid. С. 57-61.

¹⁴ Алєннікова Н. Русская трагедия. Дороги дальние, невозвратные. URL: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/522796-7-nina-alennikova-russkaya-tragediya-dorogi-dalnie-nevozvratnye.html#book>

¹⁵ Ibidem.

Також карали дівчат обмеженням відпусток і побачень. Зокрема, подібні заходи застосовувалися у випадку запізень попереднього разу, або якщо класні дами помічали негативний вплив з боку оточення, що відображалося в змінах у поведінці панянки¹⁶. Відповідно, перебуваючи поза стінами закладу, інститутки повинні були тримати себе як справжні леді.

Контроль за успішністю інституток у навчанні покладался на викладачів окремих дисциплін. У кожному класі була книга (аналог класного журналу), де фіксувалися досягнення дівчат в науках. Оцінювалися відповіді учениць під час уроків та іспитів за 12-бальною шкалою з градацією, як і в сучасних школярів: 12 – відмінно, 11 – вельми добре, 10-9 – дуже добре, 8-7 – добре, 6-5 – посередньо (незадовільно), 4-1 – погано¹⁷.

Відповідно до вимог у програмі за 1870 р. учениці, які отримували середній бал з навчальних дисциплін менше, аніж 7 балів – залишалися на другий рік у тому самому класі, однак понад два роки в одному класі залишатися не дозволялося¹⁸. Прикметно, що на вітальних листівках пансіонерок зустрічалися бажання безперешкодного переходу до наступного класу, що може свідчити про переймання пансіонерками з даного питання, або про можливі погрози вчителів і керівництва залишити ученицю на другий рік у тому самому класі¹⁹.

На відміну від програми 1866 р., у 1870 р. у загальному переліку предметів пансіонерок відсутнє приготування їжі на зразковій кухні, однак кулінарії продовжували навчати у старших класах. За заняття музики батьки вихованки мали сплатити додатково 30 рублів на рік, а заняття проводилися в обсязі по одній годині на тиждень²⁰.

На початку ХХ ст., зокрема у 1904 р., для розрахунку вказаного показника враховуються бали за два останні навчальні роки з наступних дисциплін: Закон Божий, російська, французька, німецька мови, історія, географія, природознавство, математика та педагогіка, а також оцінка за поведінку. Наприклад, випускницям 1904 р. Ользі Клименко-Кушнеренко та Марії Чернішевській, котрі займали останні сходинки рейтингу, на загальний добрий результат негативно вплинули посередні оцінки з французької мови. Однак, дуже добрими у даних пансіонерок були результати з Закону Божого та педагогіки, а поведінка була одна зі зразкових. Серед 30 випускниць цього року відзнаки отримали вісім інституток: шифр – Зоя Булгакова, золоті медалі – Кіра Іванова, Лідія Францкевич, срібні медалі – Єлизавета Петрова, Клеопатра Гейденрейх, Інна Мойсеева та Катерина Данилович, книги – Лідія Писарівська²¹.

Інститутки, які за роки навчання проявили себе зразково в поведінці та науках під час випускної церемонії відзначалися винагородами: золотим шифром²² (не нижче 11 балів), золотою (не менше 10 балів) і срібною (не менше 9 балів) медалями, похвальними листами, пам'ятними книгами з дарчими підписами. Згідно статуту 1855 р. поведінка ставала

¹⁶ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1зв.

¹⁷ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁸ Сведения для желающих поместить детей в одесский институт благородных девиц (с приложением программ за 1870 г. Одесса, 1870. С. 16.

¹⁹ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 13.

²⁰ Сведения для желающих поместить детей в одесский институт благородных девиц... С. 4-5.

²¹ РДІА. Ф. 759. Оп. 58. Спр. 255. Арк. 12-14.

²² Золотий вензель у вигляді ініціалів, який носили на банті. – Прим. ред.

важливим фактором для отримання нагороди: у пансіонерки, яка претендувала на винагороду, протягом трьох років мала мати 11-12 балів за поведінку, а у разі однакових результатів за навчання – вище рейтинг мала дівчина з вищим балом за поведінку.

Заохочення у вигляді подарункової книги та похвального листа отримували не лише випускниці, але й відмінниці (не менше 11 балів) молодших класів під час випускних балів старших колежанок, що мало на меті стимулювання інтересу до навчання у них в майбутньому та надання прикладу іншим пансіонеркам. І дійсно, зазвичай нагороджені молодші дівчата у майбутньому отримували медалі та шифри.

Подекуди колишні зразкові інститутки дивували своїх вихователів і вчителів неприйнятною для леді поведінкою після свого випуску із закладу освіти. Не всі вихованки інституції підтримували імідж Інституту у суспільстві по його завершенню. Зокрема, одна з колишніх пансіонерок, донька катеринославського поміщика Анна Борзенко, яка з відзнакою завершила курс навчання у 1854 р., наробила галасу після випуску з інституції. Вона відзначалася войовничим характером, носила коротку зачіску та була захоплена ідеями героїчних повстань. Дівчина домоглася своєї мети і, будучи визнаною чоловіком, вступила на військову службу. Подальша її доля була трагічною. Адже за згадкою К.А. Скальковського довідуємося, що «улан, у формулярному списку якого значилось би, що закінчив курс в інституті шляхетних дівчат, незабаром загинув»²³.

Отже, перебуваючи у закритій освітній установі – Одеському інституті шляхетних дівчат, пансіонерки виховувались і навчались, дотримуючись суворої дисципліни. Остання забезпечувалася за допомогою різних способів впливу на дівчат. Зазвичай у дівчат-бешкетниць викликали почуття сорому та провини, закликаючи до совісті та моралі. Важливе значення мав публічний характер як заохочень, так і покарань, задля того, щоб виховувати не лише одну чи кількох пансіонерок, а надати приклад (чи навпаки), щоб спинити інших.

Керівництво закладу мало вплив на вихованок не лише під час перебування останніх у стінах інституції, але й під час їхніх візитів до міста й опиралося на підтримку зі сторони батьків і родичів. Значний вплив на виховання майбутньої добродешної матері та дружини мали морально-релігійні норми, котрі прищеплювали пансіонеркам у повсякденні, на заняттях і під час свят. Дорікання та публічна похвала, відмова у побаченнях з близькими та винагородження за успішне навчання і досконалу поведінку на випускних церемоніях, де збирався цвіт тогочасної еліти – саме так з мажорок XIX ст. виховувалися справжні світські леді, зразкові дружини та матусі.

Anna Korobchuk

Carrot and Stick: the Specificity of the Educational Process in the Odesa Institute of Noble Maiden

Abstract: This publication examines the education of female boarders as one of the key aspects of the history of the Odesa Institute of Noble Maiden. The author reveals the specifics

²³ Скальковский К.А. (1843-1906). Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843-1869. Санкт-Петербург, 1906. С. 21.

of the educational process in a closed women's educational institution. Attention is paid to the place of religious foundations in the everyday life of institute girls. General trends in educational and educational processes in the institution are followed. The scientific novelty is that, for the first time, the features of personality formation of future ladies are characterized within the walls of the Institute. The article gives an example of violation of the institution's rules and the punishments applied to young miscreants.

Boarding women, being in a closed educational institution, were brought up and studied, observing strict discipline. The latter was provided with the help of various methods of influencing the girls. Usually, naughty girls were made to feel shame and guilt, calling for conscience and morality. The public nature of both encouragement and punishment was important, in order to educate not only one or several boarders, but to set an example (or vice versa) to deter others. The management of the institution had an influence on the pupils not only during their stay in the walls of the institution, but also during their visits to the city and relied on the support of their parents and relatives.

Moral and religious norms, which were instilled in boarders in everyday life, at classes and during holidays, had a significant influence on the upbringing of the future virtuous mother and wife. Reprimands and public praise, refusal to meet with loved ones and rewards for successful studies and perfect behavior at graduation ceremonies, where the flower of the elite of the time gathered. Thus, in the 19th century real ladies of the world, exemplary wives and mothers were brought up.

Keywords: Odesa Institute of Noble Maiden, women's education, girls' boarding house, closed educational institution, upbringing, Odesa

УДК 94 (477.74-21) : 061.2 : 327.39 (=112.2)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.157>

*Олена Синявська, Іванна Садова**

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація: У статті розглядається історія виникнення та основні напрями діяльності німецьких національно-культурних товариств, що діяли в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Відзначається, що південний регіон, і зокрема Одеса, стали центром колонізаторських рухів ще на початку ХІХ ст.

Перші товариства, що були створені в Одесі, займалися доброчинною діяльністю й опікувалися неможливими співвітчизниками, забезпечували їх одягом, їжею та притулками, надавали медичну допомогу та ліки, влаштовували людей похилого віку у Будинки піклування, а малолітніх – у Сирітські будинки та притулки. Найбільш відомим було Німецьке благодійне товариство, яке поступово розширювало свою діяльність, відображаючи це у текстах своїх статутів. Поряд із благодійницькою діяльністю, значна увага членами товариства надавалася просвітницькій роботі, влаштуванню музичних вечорів. Одним із перших культурно-просвітницьких німецьких товариств було засноване у 1861 р. товариство «Гармонія».

На початку ХХ ст. створюється низка нових товариств німецької громади. Активністю серед них відзначаються засновані у 1906 і 1908 роках Південноросійське німецьке товариство та Німецьке товариство просвіти Південної Росії, практична діяльність яких зосереджувалася у сфері організації лекцій, концертів, театральних вистав, відкритті читалень і навіть власних навчальних закладів. З початком Першої світової війни антинімецькі настрої посилювалися не тільки у суспільстві, а й у державній політиці Російської імперії, наслідком чого стала низка антинімецьких указів і ліквідація німецьких товариств.

Ключові слова: Одеса, німецька громада, національно-культурні товариства, культурно-просвітницька діяльність, ХІХ – початок ХХ ст.

Постановка проблеми. Національно-культурні товариства – це добровільні громадські об'єднання, що створені для реалізації культурно-освітніх, мовних, релігійних, інформаційних та інших соціальних потреб представників етнонаціональних спільнот України. Відповідно до першого (і допоки останнього) перепису населення у незалежній Україні, який проводився у 2001 р., на території України проживає понад 130 представників різних національностей, або 22% населення країни¹. Сьогодні в межах територіальних громад існують десятки різноманітних товариств та об'єднань, чимала їх

* Синявська Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>; e-mail: o_sinyavska@onu.edu.ua

Садова Іванна Віталіївна – бакалавр історії, магістрант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7482-6161>; e-mail: iva@stud.onu.edu.ua

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Київ: Державний комітет статистики України, 2003. С. 7.

кількість припадає на південний регіон, і зокрема Одесу. Витоки створення національно-культурних товариств у південному регіоні сягають періоду колонізації українських теренів у XIX ст. Головна мета національно-культурних товариств залишилася незмінною: згуртування представників різних національностей навколо спільних етнічних інтересів і національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій і пам'яті.

Як один із центрів південного регіону, Одеса від самого початку XIX ст. стала місцем проживання представників багатьох етнічних груп. Характерним явищем в обраний період було об'єднання представників різних громад для реалізації спільних ідей. Не винятком стала і німецька спільнота, яка займала вагоме місце серед всіх етносів, що заселяли Південну Україну. Тому дослідження появи німецьких організацій, у тому числі товариств, які діяли у зазначений період на теренах Одеси, є важливим аспектом як для вивчення історичного краєзнавства, так і для сучасних міжнародних відносин. Дослідження діяльності різноманітних німецьких об'єднань допомагає формувати наше уявлення про німецьку спільноту, сприяє розвитку українсько-німецьких відносин і створює необхідне підґрунтя для постійної співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання утворення та діяльності різних національних об'єднань на території південної України в XIX – на початку XX ст. уже знайшло висвітлення на сторінках історичної літератури. Важливе місце серед вивчення діяльності національних товариств займає ґрунтовна стаття дослідниці Л.Г. Білоусової, в якій узагальнено відомості щодо національних товариств Одеси у XIX – на початку XX ст.² Про громадські об'єднання різних етнічних груп та їх особливості у південному регіоні у зазначений період пише Я.А. Бойчук³. Низка праць дослідниці В.В. Македон присвячена вивченню одеських національних товариств, що існували в період XIX – початку XX ст.⁴

Окрему групу становлять праці, присвячені діяльності німців в Одесі. Пальму першості у цій групі безсумнівно займає дослідниця Е.Г. Плеська-Зебольд, яка присвятила наукову діяльність дослідженню історії німців в Одесі. У її доробку чимало праць про німців південного регіону, які дають змогу зануритися у світ німецької громади в Одесі та зрозуміти особливості її існування періоду XIX і XX ст.⁵ Дослідження О.К. Каненберг-Сандул дає змогу визначити особливості прав німецьких колоністів на свободу віросповідання, права на освіту, права на врегулювання культурних свобод

² Білоусова Л.Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 46–63.

³ Бойчук Я.А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). Київ, 2015. 273 с.

⁴ Македон В.В. Новоросійський університет в історії національно культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2015. С. 179–183; Македон В.В. Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 13–14. С. 119–127.

⁵ Плеськая-Зебольд Э.Г. Одесские немцы: 1803–1920. Одесса, 1999. 520 с.; Плеськая-Зебольд Э.Г. Немцы Причерноморья. Одесса: Астропринт, 2008. 136 с.; Плеськая Э.Г., Айсфельд А. Немцы Одессы и Одесского региона. Одесса: Астропринт, 2003. 440 с.

німецької громади тощо⁶. Різним аспектам діяльності німецької громади у південному регіоні в дорадянський період присвячені статті А. Айсфельда⁷ і М.А. Шевчука⁸.

Разом з тим історія німецьких товариств, з акцентом на вивчення їх культурно-просвітницької діяльності, у зазначений період потребує більш глибокого вивчення, особливо враховуючи той факт, що саме південний регіон, і зокрема місто Одеса, стали центром колонізаційних рухів німецької громади. Для дослідження даної теми велике значення мають документальні джерела, зокрема, матеріали Державного архіву Одеської області з фонду 2 «Канцелярия Одесского градоначальника»⁹.

Мета статті: дослідження умов формування, основних напрямів і специфіки діяльності німецьких національно-культурних товариств в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. і причин їх закриття. Головне завдання полягає у розкритті культурно-просвітницької діяльності німецької громади у зазначений період, оскільки цей аспект є маловивченим у сучасній історичній літературі.

Виклад основного матеріалу. У XIX – на початку XX ст. в Одесі діяли близько двох сотень громадських об'єднань, створених певними етнічними або етнічно-релігійними групами населення. Строкате та мобільне населення портового міста потребувало самоорганізації етнічних груп із різних причин: в умовах поліетнічного суспільства для малочисельних національних громад існувала загроза асиміляції. Іноземці мали бажання відтворити традиції та побутові умови своєї Батьківщини, об'єднуючись задля збереження та розвитку власної культури, мови, способу життя¹⁰.

Історія німецьких колоністів в Одесі починається з 1803 р. Саме тоді 17 жовтня був підписаний указ Олександра I, який дозволяв селитися іноземцям в околицях Одеси, а також інших містах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. З цією метою створювалася контора опікунства іноземців, яка мала допомагати якнайкраще облаштуватися іноземним колоністам і забезпечити їх усім необхідним. У червні 1831 р. з'явився ще один документ – Положення Комітету міністрів щодо німецьких колоністів, які виявили бажання переселитися з Царства Польського до Росії. Переселенцям дозволялося обирати вид діяльності, а також селитися де вони побажають: у містах, околицях, на порожніх ділянках. Крім того, передбачалося надання їм пільг протягом 10 років¹¹.

Однією з перших добродійних організацій, заснованих німцями, вважається Німецьке благодійне товариство, яке проіснувало в Одесі з 1846 до 1914 р. Статут товариства затверджено у серпні 1846 р. Мета товариства полягала у покращенні

⁶ Каненберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.). Одеса, 2018. 269 с.

⁷ Айсфельд А. Немцы на юге Украины (1871-2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003. Одесса: Астропринт, 2003. С. 55-87.

⁸ Шевчук Н.А. Немцы на юге Украины (1803-1917) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Составители: В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. С. 9-55.

⁹ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 2 (Канцелярия Одесского градоначальника). Оп. 1. Спр. 727 (О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве). 73 арк.; Спр. 584 (Об учреждении в Одессе общества под названием «Гармония»), 84 арк.

¹⁰ Білоусова Л.Г. Вказ. праця. С. 48.

¹¹ Шевчук Н.А. Вказ. праця. С. 18.

матеріального становища співвітчизників, які тимчасово або постійно проживали в Одесі¹². 10 червня 1874 р. було затверджено новий статут товариства, який дещо розширив його повноваження. Віднині товариство не тільки надавало матеріальну допомогу, але й допомагало знайти роботу нужденним, придбати необхідні матеріали для праці. Всі внутрішні справи товариства велися німецькою мовою. Постійним почесним головою товариства був генеральний консул Німецької імперії в Одесі¹³.

Окрім Німецького благодійного товариства, із 1888 р. існувало ще й Товариство взаємодопомоги німецьким підданам, котрі відбули військову повинність офіцерами та нижчими чинами. Воно так само підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ. Оскільки мета і діяльність Німецького благодійного товариства та Товариства взаємодопомоги німецьким підданам були схожими, то у 1897 р. вони об'єдналися в єдине Благодійне товариство для німецьких підданих в Одесі. У травні 1897 р. було затверджено його статут, де визначалися основні завдання¹⁴. Новий статут, затверджений міністром внутрішніх справ П. Дурново у вересні 1903 р., розширював головну мету діяльності товариства, яке віднині займалося найрізноманітнішими видами надання допомоги: забезпечення одягом, їжею та притулками незаможних, надання бідним хворим медичної допомоги та ліків, влаштуванням людей похилого віку у лікарні, будинки піклування, а малолітніх – у сирітські будинки та притулки. Товариство також займалося навчанням і вихованням сиріт і дітей незаможних, наданням нужденним коштів для того, щоб повернутися на Батьківщину¹⁵.

Поряд із німецькими благодійними організаціями, у діяльності яких культурницька й освітня складова були не головними напрямками, у другій половині XIX ст. виникають товариства, які пов'язували своє існування з культурно-просвітницькою діяльністю.

Одним із перших культурно-просвітницьких товариств німецької громади було товариство «Гармонія», яке розпочало діяльність з 1861 р. Відома дослідниця історії німців у південному регіоні Е.Г. Плеська-Зебольд зазначала, що у квітні 1861 р. декілька друзів подали на ім'я генерал-губернатора прохання, в якому розповіли про своє бажання збиратися у певні вечори на обраній квартирі для проведення часу та заняття музикою, літературою, природничими науками. Прохання це підписали бухгалтер Генріх Теш, книготорговець Едвард Берндт, син купця Едвард Ведде, хімік Альберт Гіліг, бухгалтер фірми Петрококіно – Карл Пецольд і бухгалтер фірми Белліно – Фендеріх Ернст Румелін¹⁶.

Статут товариства «Гармонія» було затверджено у тому ж 1861 р. Головною метою товариства визначалася культурно-просвітницька робота, зокрема, заняття співом, музикою, літературою та природничими науками. Окремим пунктом зазначалося, що державні та релігійні питання, а також політика зовсім не входили в цілі товариства і в жодному разі не допускалися у його межах. Статут 1861 р. був невеликим і складався з чотирьох параграфів, в яких відзначалася мета товариства, склад, правила й обов'язки

¹² ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 18.

¹³ Устав Німецького благодійного товариства. Одеса, 1874. 39 с.

¹⁴ *Гребцова И.С.* Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. Одеса, 2006. С. 167-168.

¹⁵ Устав Германского благотворительного общества. Одеса, 1903. 17 с.

¹⁶ *Плеськая-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы: 1803-1920. Одеса, 1999. С. 319.

членів і загальні правила¹⁷. За три роки статут був удосконалений і розширений. У новій редакції окремим параграфом зазначалося, що до складу товариства «Гармонія» могли потрапити німці, а також всі бажаючі, які володіли німецькою мовою, полюбили усе німецьке, досягли 20 років і мали гарну поведінку. Статут товариства уточнювався та змінювався ще у 1867, 1868 і 1869 роках, але головна мета – культурно-просвітницька діяльність – залишалася сталою.

Найбільш популярними в місті стали музичні акції, які проходили під егідою цього товариства. В.М. Щепакін у своїй праці, присвяченій камерному виконанню в Одесі у другій половині XIX ст., зазначив, що восени 1867 р. газета «Одесский вестник» анонсувала серію квартетних збірань, які мали відбутися саме у залі німецького клубу «Гармонія» за участю виконавців Франка, Бабушки, Россета та Куммера. З того часу протягом наступних трьох років камерні концерти в Одесі стали регулярними та бажаними музично-культурними подіями¹⁸. Товариство підтримувало зв'язки з іншими національно-культурними об'єднаннями. Зокрема, відомий факт, що на початку XX ст. німецьке товариство «Гармонія» надавало свій однойменний театр для вистав іншим національним товариствам. Так, драматична секція української «Просвіти» провела тут у 1907 р. чотири вистави: «Олеся» та «Невольник» М. Кропивницького, «Степовий гість» Б. Грінченка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка¹⁹.

Більше 30 років товариство не мало власного приміщення та розміщувалося в орендованих. Одним із перших була будівля на Софіївській, одне з останніх – будинок Карузо на Ланжеронівській. Все це було через те, що мати нерухоме майно товариству було заборонено ще на основі перших статутів. Але у 1898 р. зі згоди міністра внутрішніх справ було дозволено внести доповнення, що дозволяло придбати нерухоме майно в Одесі. У 1899 р. товариство придбало ділянку землі в Авчінніковому провулку, в якому було зведено будівлю з невеликим красивим театральним залом на 600 місць з партером, ложами та хорами. Тут відбувалися маскарадні вечори, давалися гастролі заїжджих акторських труп²⁰.

Ухвалення низки законодавчих актів на початку XX ст. зумовило лібералізацію суспільства, а разом з тим активізацію просвітницько-культурної діяльності різноманітних громадських об'єднань. Актуалізувалося і питання збереження національної культури серед представників різних національних спільнот. За ініціативою інтелігенції створювалися об'єднання, які ставили за мету зберегти свою національну культуру, відкривати нові навчальні заклади, а також об'єднати міських і сільських жителів різних соціальних груп. В Одесі у цей час нараховувалося близько 10 німецьких товариств. Головною метою новостворених об'єднань було: розвиток злагоджених міжнаціональних відносин, гуртування представників німецької громади навколо спільних проблем та інтересів, спільної національної ідентифікації на основі рідної мови, традицій, звичаїв, культури, історичної пам'яті²¹.

¹⁷ ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 10.

¹⁸ Щепакін В.М. Професійне камерне виконавство в Полтаві, Миколаєві та Херсоні на початку XX століття // Мистецтвознавчі записки: 36. наук. праць. Вип. 28. Київ: Міленіум, 2015. С. 90.

¹⁹ Македон В.В. Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 13-14. С. 121.

²⁰ Плесская-Зебольд Э.Г. Вказ. праця. С. 320.

²¹ Бойчук Я.А. Вказ. праця. С. 136.

Одними із перших німецьких товариств, які почали свою діяльність після прийняття Маніфесту 1905 р., були Південноросійське німецьке товариство (утворене у 1906 р.) та Німецьке товариство просвіти Південної Росії (виникло у 1908 р.). Обидва товариства були тісно пов'язані між собою. Їх цілі та методи були майже однаковими. Відмінність між ними полягала у тому, що Південноросійське німецьке товариство сприяло захистові та об'єднанню міського німецького населення, а Німецьке товариство просвіти Південної Росії – сільського. Головною метою товариства вбачали опіку та захист німецької мови задля збереження національної свідомості, а також об'єднання усіх німців незалежно від віросповідання для захисту їх національної самосвідомості та культури. Відомо, що обидва товариства розвивалися дуже швидкими темпами²².

Практична діяльність товариств виявилася у відкритті нових навчальних закладів, у першу чергу шкіл. Для вчителів і кістерів²³ проводилися освітні курси. Відкривалися бібліотеки та читальні, організовувалися лекції, концерти, театральні вистави, видання газет і журналів. Товариства своєю діяльністю сприяли відвідуванню шкіл, а також поліпшували матеріальне забезпечення своїх членів²⁴. Німецьке товариство просвіти Південної Росії розгорнуло активну діяльність в Одесі та регіоні, відкриваючи філії та школи у численних німецьких сільських колоніях, проводячи цикли популярних лекцій для простолюду та влаштовуючи курси підвищення кваліфікації для німецьких вчителів в Одесі, сприяючи їх подорожам до Німеччини. Традиційною формою просвітництва у той час була організація музеїв і бібліотек, тому одним із напрямів роботи Німецького товариства просвіти Південної Росії була організація у сільській місцевості пересувних бібліотек²⁵.

Не відставало і Південноросійське німецьке товариство, яке організувало просвітницькі популярні лекції на літературну, історичну, природознавчу та медичну тематику. Серед лекторів був видатний археолог, антикознавець, професор Новоросійського університету Ернст фон Штерн. У 1908 р. завдяки ініціативі та зусиллям директора реального училища Св. Павла Е.О. Міттельштайнера товариство отримало дозвіл на заснування власного навчального закладу – жіночого комерційного училища. Навчання було платним, учениці вивчали широке коло загальноосвітніх предметів, переваги під час вступу мали діти членів товариства. У 1913 р. у двох підготовчих і 6-ти основних класах навчалася 203 учениці. Восени того ж року училище переїхало у спеціально побудований для нього німецькими архітекторами будинок на вулиці Карангозова, 30²⁶. Після репресивного щодо німців указу 1914 р. завдяки німецькому педагогічному персоналу училище продовжувало функціонувати, але вже під назвою Одеського жіночого училища купецького стану.

²² Канєнберг-Сандул О.К. Вказ. праця. С. 89.

²³ Кістер (кюстер) (нім. Küster – паламар) – церковнослужитель-завгосп, доглядач храму. У лютеран посада кістера з'явилася у XVI ст. та поєднувалася з посадою вчителя у сільській школі. Саме про лютеранський варіант і йде мова у статті. – *Прим. ред.*

²⁴ Гветадзе І.Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.). Донецьк, 2013. С. 282-284.

²⁵ Македон В.В. Вказ. праця. С. 124.

²⁶ Ibidem.

За підрахунками дослідників у 1908 р. Південноросійське німецьке товариство налічувало 291 члена. Зважаючи на численну німецьку громаду в Одесі того часу (близько 10 тис. осіб), ця кількість є відносно малою. Згодом статут товариства було змінено, що дозволило більшій кількості людей стати повноправними членами товариства. На середину 1909 р. від цих товариств було відкрито 25 філій у Бессарабській і Херсонській губерніях, в яких нараховувалося 466 членів. А в 1910 р. – 64 філії з 848 учасниками²⁷.

У 1909 р. розпочало свою діяльність товариство німецьких студентів «Teutonia Euxina». Така назва фігурує тільки в установчих документах, надалі дане об'єднання студентів зустрічається як Товариство студентів німців міста Одеси. Головною метою товариства було сприяння культурного та просвітницького виховання серед німецьких студентів. Для досягнення своєї мети в межах об'єднання часто проводились різноманітні концерти. Головами товариства у різний час були Отто Мюллер, Християн Кангер, Отто Цвікер, Готгольд Кнауер та інші. Товариство базувалось на вулиці Кузнечній, 13, а потім у приміщенні Клубу одеських промисловців. Студентство слідкувало не тільки за своїм духовним і моральним розвитком, а й приділяло увагу фізичному вихованню²⁸.

З початком Першої світової війни антинімецькі настрої посилювалися не тільки у суспільстві, а й у державній політиці Російської імперії. 24 грудня 1914 р. імператором було затверджено заборону викладання предметів німецькою мовою у школах для німецьких дітей, крім Закону Божого та німецької мови. Було прийнято низку нормативно-правових актів, які часто називають «ліквідаційними законами», оскільки вони мали дискримінаційний характер та обмежували права всіх «іногородців». Німецькі колоністи не стали винятком. Акти, прийняті у лютому та грудні 1915 р., на державному рівні запровадили не тільки ліквідацію німецьких товариств, а й німецької преси, не можна навіть було спілкуватися німецькою мовою.

У циркулярі Міністерства народної освіти від 4 травня 1915 р. передбачалося негайне звільнення вчителів, заборона видань газет, журналів і книг німецькою мовою, навіть реклама, вивіски магазинів і підприємств підлягали знищенню. Історик А. Айсфельд зазначав, що Катеринославський губернатор заборонив збиратися разом більш ніж двом німцям-чоловікам навіть у власному домі²⁹. У таких умовах продовжувати будь-яку діяльність німецьких товариств, у тому числі й культурно-просвітницьку, стало неможливо.

Висновки. Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса стала своєрідним центром діяльності національно-культурних товариств німецької громади. Німецькі поселення в Одесі отримали назви Верхньої та Нижньої колоній. Саме у цих межах почали формуватися одні з перших німецьких об'єднань, що згодом перетворювались на товариства. Перші товариства розпочинали свою діяльність як благодійні організації, культурницька робота в яких була лише одним із аспектів. Згодом з'явилися культурно-просвітницькі об'єднання, діяльність яких була спрямована на

²⁷ Бойчук Я.А. Вказ. праця. С. 96; Кансберг-Сандул О.К. Вказ. праця. С. 89.

²⁸ Македон В.В. Новоросійський університет в історії національно культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2015. С. 181.

²⁹ Айсфельд А. Немцы на юге Украины (1871–2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003. Одесса: Астропринт, 2003. С. 62.

організацію освітніх програм, музичних і літературних заходів задля збереження своєї мови, культури, національної свідомості. Просвітництво було важливою складовою у діяльності національно-культурних товариств німецької громади, адже рівень грамотності їх учасників часто був нижче середнього. Найбільших успіхів досягли товариство «Гармонія», Південноросійське німецьке товариство та Німецьке товариство просвіти Південної Росії. Створення навчальних закладів, влаштування просвітницьких і культурницьких заходів цими товариствами було, з одного боку, продовженням благодійницької діяльності, а з іншого – сприяло національному розвитку німецької громади. Діяльність всіх німецьких товариств припинилася з початком Першої світової війни.

Olena Syniavska, Ivanna Sadova

National and Cultural Societies of the German Community in Odesa in the Second Half of the XIX – early XX century

Abstract: The article examines the history of the origin and main activities of German national and cultural societies that operated in Odesa in the second half of the XIX - early XX century. It is noted that the southern region and in particular Odesa became the center of colonial movements in the early nineteenth century.

One of the largest communities inhabiting the southern territories was German. During the first third of the XIX century government documents were adopted regulating the life and activities of the German community and organizations were set up to help German immigrants settle down. From the middle of the XIX century we see an intensification in the activities of various German associations, a significant place among which belonged to charitable and cultural-educational societies.

The first societies, established in Odesa, engaged in charitable activities and cared for poor compatriots, provided them with clothing, food and shelter, provided medical care and medicine, placed the elderly in care homes and minors in orphanages and shelters. The most famous was the German Charitable Society, which gradually expanded its activities, reflecting this in the texts of its statutes. The Harmony Society was founded in 1861 as one of the first cultural and educational societies. Along with charitable activities, the members of the society paid a lot of attention to educational work and music evenings.

In the early XX century there is an intensification of German societies. The South German Society, founded in 1906, is active, its practical activity was concentrated in the organization of lectures, concerts, theatrical performances, and the opening of reading rooms. With the outbreak of World War I, anti-German sentiment intensified not only in society but also in the state policy of the Russian Empire, resulting in a series of anti-German decrees and the liquidation of German societies.

Keywords: Odesa, German community, national-cultural societies, cultural and educational activities, XIX – early XX century

УДК [94 : 061.2] (438) «18/19»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.158>

Микола Приходько*

ТОВАРИСТВО НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ ст.

Анотація: Метою даного дослідження є висвітлення історії Товариства народної освіти – просвітницького ядра польської громади кінця ХІХ – початку ХХ ст. Показано діяльність Товариства у Львові, в містах і сільській місцевості Галичини у 1881-1914 роках.

У 1904 р. Товариство мало 517 читалень і бібліотек. Статутні цілі реалізовувалися шляхом проведення лекцій, читань, бесід, популяризації читання, читання вголос уривків творів, святкування національних ювілеїв, аматорських театральних вистав. З'ясовано, що Товариство мало ліберально-демократичне спрямування, до роботи організаційних структур були залучені професори Львівського університету та Політехніки.

Прослідковано діяльність афільованого з Товариством – Товариство народних читалень, яке швидко зростало та потребувало організаційних змін для ефективнішої просвітницької роботи в окремих осередках своєї діяльності. Доведено, що читальні Товариства були продуктом саме польської праці та освітньої думки. Від початку свого існування вони ставили перед собою суто культурно-освітні цілі.

Ключові слова: читальні, Австро-Угорщина, Галичина, громадські організації, популяризація освіти

Наприкінці ХІХ ст. в Галичині посилюється просвітницька кампанія. Програма модернізації польського суспільства набувала нових масштабів. Саме в окреслений період були створені освітні товариства: Товариства народної освіти (ТОЛ) у Львові (1881), Кракові (1882) і Тарнові (1882), Товариство хліборобських гуртків (1882), Мацеж Польська (1882).

У Галичині серед усіх розділених земель Польщі, склалися найсприятливіші політичні умови для існування польського національного життя. Характерною рисою громадської культурно-освітньої діяльності була цілковита інтеграція з усім життям народу. Не було чіткої межі, де закінчувалася просвітницька діяльність і починалася політична.

Метою даного дослідження є висвітлення історії «Товариства народної освіти» – просвітницького ядра польської громади кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Огляд останніх публікацій. Увагу діяльності Товариства приділяла плеяда польських науковців. Так, у праці Вітольда Якобчика «Товариство народних читалень, 1880-1939 рр.»¹ висвітлюється процес формування мережі читалень у населених пунктах компактного проживання поляків Австро-Угорщини. У праці Казімежа Реджінського «Діяльність Товариства народної освіти у Львові (1881-1914)»² дана розлога характеристика

* Приходько Микола Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та археології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>; e-mail: prihod@ukr.net

¹ Jakóbczyk Witold. Towarzystwo Czytelni Ludowych, 1880-1939. Poznan: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1982. 36 s.

² Rędziński Kazimierz. Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie (1881-1914). *Kultura – Przemiany – Edukacja*. 2018. T. VI. S. 46-70. DOI: 10.15584/kpe.2018.6.4

процесам, які проходили на тлі діяльності організації на зламі XIX–XX ст. в австрійській Польщі.

Постановка проблеми. На нашу думку українська історіографія має лауну в питанні дослідження Товариства народної освіти і даною працею буде введено до українського наукового кола нові матеріали з окресленої тематики. Також буде сформовано власну авторську позицію щодо особливостей процесу створення та функціонування досліджуваної організації.

Передумови та процес формації. Польський політичний діяч, редактор і публіцист Зигмунт Василевський зазначав: «Всі елітарні класи нашої країни усвідомлюють потребу просвітити народ і зітхають над його розумовою вбогістю, але як далеко ще до мети!». Усвідомивши напівтони даної сентенції, до нас впливає уся біль і водночас певна зверхність тогочасних представників польської еліти, які розглядають народ як недостатньо грамотну масу, яку слід просвітити, але з якою метою – залишалося загадкою.

Заслуговують на увагу кілька текстів, які яскраво характеризують просвітницьку діяльність структур ТОЛ в австрійській Польщі. Характеризуючи Товариство народної освіти, редактор «Путівника» Мар'ян Степовський писав, що це інституція: «яка є складним організмом, має свою окреслену зону діяльності, свій внутрішній устрій і своє духовне “обличчя”. Методи роботи звичайні, але вони також залежать від місцевих умов та енергії окремих людей». Цей останній аспект, тобто здатність адаптуватися до потреб громади, автор вважав одним із найважливіших надбань польської громади³. Як бачимо з уривку тексту руки М. Степовського, Товариство діяло як єдина узгоджена машина, мала струнку ієрархію і серцем якої були активні члени, енергією яких живилися усі починання Товариства.

Так, установчі збори Львівського товариства відбулися 27 грудня 1881 р., в яких прийняло участь понад 100 осіб. Його очолив Ян Амборський, викладач французької мови Львівського університету. На зборах було обрано першу колегію: професор Людвік Кубала (1838–1918) – президент, Болеслав Барановський, Францішек Дюлл, граф Клеменс Джедушицький, д-р Александер Гіршберг, Теофіл Мерунович і Й. Циммерманн – члени⁴. Товариство народної освіти було продовженням попередніх освітніх ініціатив Товариства розширення освіти (Towarzystwo Rozszerzania Oświaty), заснованого у 1850 р. Францішеком Тшечеським⁵.

Як писав Ян Амборський: «Робота над освітою народу в більших масштабах почалася лише тоді, коли народні школи перейшли до рук краю. Зі збільшенням числа поколінь, які вміли читати, з'явилися неперіодичні та періодичні народні видання, а разом з тим і колективні органи, спрямовані на освіту народу»⁶. З даного уривку впливає, що лише з моменту сходження освітніх задач до регіонального рівня, почалися якісні зміни у даній царині, почав рости рівень грамотності польського населення в інтеграції зі зростанням ЗМІ інформаційно-освітнього характеру.

³ *Stępowski Marian*. Rzut oka na działalność TSL. *Przewodnik Oświatowy*. 1908. Z. 8–9. S. 353–362.

⁴ *Terlecki R.* Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii. Wrocław, 1990. S. 87.

⁵ *Rędziński Kazimierz*. Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie... S. 47–48.

⁶ *Amborski J.* Sprawa oświaty ludowej w Galicji. *Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich*. T. 1. Lwów, 1884. S. 1.

За словами Юзефа Балабана, директора міської школи імені Марії Магдалини у Львові та активіста ТОЛ: «Рух дещо поживав із заснуванням Мачежі Польської, а особливо появою хліборобських гуртків... Діяльність, розпочата до цього часу, переважно здійснювалася в колах інтелігенції Львова чи Кракова, рідше в колах провінційної інтелігенції»⁷. Думка Ю. Балабана для нас є свідченням того, що освітній рух, який тісно переплітався з політичними прагненнями поляків, фундаментом чого могли бути лише структурно інтегровані польські громади однодумців, розширилися на більш широке коло активістів і підгалиною для цього послужили структурні елементи, що були засновані Товариством освіти народної.

У 1890 р. керівництво ТОЛ вирішило заснувати читальні та бібліотеки переважно у тих місцях, де вже існували сільськогосподарські гуртки. Дане рішення безперечно було логічним і спиралося на задовго до цього створену та перевірену часом мережу.

Так, найдавніша краківська читальня Товариства народної освіти була заснована у населеному пункті Войтовій наприкінці XIX ст. Заснований у 1896 р. перший осередок ТОЛ, у 1910 р. вже мав книгозбірню з 219 одиницями зберігання, а завідувачем був Францішек Войталевич. Читальня ТОЛ у селищі Криг була відкрита як друга в Липинській землі. Заснований у 1901 р. осередок запропонував читачам щонайменше 278 найменувань книг. Читальнею в Кригу керував Францішек Ніклас. У 1910 р. було засновано третій читальний центр у с. Липінка. Заснований у 1907 р. центр володів колекцією зі 103 примірників. Головою цієї читальні був Владислав Малопольський. У результаті, до 1903 р. в приміщеннях сільськогосподарських гуртків було створено 102 осередки бібліотек ТОЛ⁸. Так, «щоб здійснювати якийсь контроль над читальнями в регіонах, Товариство освіти народної посилило співпрацю з сільськогосподарськими гуртками і передав їм опіку над читальнями»⁹.

Знакові події в історії організації. У ці роки представники аристократичного походження, які матеріально підтримували Товариство, відійшли від співпраці. Це був типовий конфлікт між поляками-католиками та поляками-радикалами на зламі XIX–XX ст.¹⁰ Саме наявність у сільських осередках представників соціалістичних рухів, до яких аристократи-католики мали антипатію, зіграло свою роль. Це був конфлікт політичного кшталту, який також вплинув і на освітні організації. Після цього свої статутні задачі щодо освіти дорослого населення Польщі Товариство досягало переважно завдяки дотаціям державних органів влади, а також банківських і страхових установ. У 1884 р. Крайовий Сейм Галичини надав фінансову підтримку в розмірі 200 злотих, Львівська міська рада – 100 злотих, Галицький кредитний банк – 200 злотих, Галицька ощадна каса – 200 злотих тощо¹¹. Дана тенденція зберігалася і надалі, перетворивши від початку своєї діяльності громадську організацію на дотаційну структуру державних установ Австро-Угорщини.

З 1892 р. читальні та бібліотеки відкривалися вже і за межами Галичини. Того ж року

⁷ *Balaban J. Przewodnik dla zakładających biblioteki i czytelnie ludowe. Lwów, 1892. S. 3.*

⁸ *Rędziński Kazimierz. Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie... S. 50.*

⁹ *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1896. Lwów, 1897, S. 5.*

¹⁰ *Cywiński Bohdan. Rodowody niepokornych. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. S. 255.*

¹¹ *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej dla Lwowa i okolicy z czynności w roku 1884. Lwów, 1885. S. 7.*

в Істебні було відкрито заклад у Сілезії під керівництвом Яна Яроха, а у 1895 р. було створено ще два – у Грудку біля Яблонкова й у Домброві¹². З огляду на дану інформацію констатуємо, що мережа ТОЛ почало ширитися за межі Галичини досить впевненими кроками.

Повертаючись до Галичини, на практиці просвітницька діяльність була спрямована не лише на організацію роботи бібліотек і читалень, але й проведення лекційних кампаній, а також відзначення національних пам'ятних дат. Слід зауважити, що перші читальні були відкриті у 1882–1883 рр. у Львові, Содовій Вишні, Рудках, Кам'янці Струміловій і Калуші саме за сприяння та під протекторатом католицького духовенства, яке протягом усього часу існування було стрижнем існування організації¹³.

Так, наведемо наступну сентенцію: «Проти цих жахливих впливів тільки народна освіта може бути надійною стіною оборони, виплекана з любов'ю, в християнському дусі, про який нам не треба говорити Тобі, Святійший Княже Єпископський, що своїм пастирським листом відкрив своє серце і свій піднесений розум, швидко осягаючи потреби ваших овець. Також довірливо просимо Ваш Герцогський Єпископат милостиво прийняти протекторат нашого Товариства і уділити нам Своє архіпастирське благословення»¹⁴. Таким чином бачимо з даного уривку фундаментальність католицького покровительства над Товариством і глибину взаємоповаги між духовенством і керівництвом Товариства у векторі побудови справді доступної освітньої мережі для сільського люду.

На підтримку тези щодо католицького стрижня ТОЛ звернемося до наступного уривку: «метою Товариства під назвою “Краківське товариство народної освіти” є поширення національної освіти серед польського населення в Австрії, у релігійному дусі»¹⁵.

На увагу заслуговує і наступна думка: «Тепер у нашому місті є чотири просвітницькі товариства: ТОЛ, Товариства шкільництва народного, Народна читальня і Католицька жіноча читальня. Найстаріша читальня від організації ТОЛ; її вплив, насамперед, поширюється на молодь, школярів»¹⁶. Як вбачається з даного уривку, основною цільовою аудиторією Товариства була сільська молодь, саме на формуванні її світогляду і була спрямована діяльність організації. Також даний уривок повідомляє нам те, що в описаному містечку дана організація була найвпливовішою та найстарішою.

Досить неупередженою вбачається думка члена Товариства Яна Філіпа, з населеного пункту Пнікут, Мосціцького повіту, який зауважує: «Сьогодні в гміні є сільське господарство із двоповерховими крамницями, пожежна охорона, каса Рейффайзен, товариство «Сокіл», фірмовий молокозавод відкривається 15 березня, якого до цього 20 років не було. Читальня все зробила»¹⁷. Слід зауважити, що на думку пересічного мешканця села і члена Товариства Я. Філіпа, саме читальня Товариства народної освіти буда першим осередком польської думки в селі, і вже на фундаменті осередку Товариства нашарувалися і банківські

¹² Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie od 15 czerwca 1902 do 31 grudnia 1902. Lwów, 1902. S. 30.

¹³ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1890. Lwów, 1891. S. 4, 20.

¹⁴ *Oświata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. II, kwartał II. Kraków, 1912. S. 6.

¹⁵ *Oświata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. 1, kwartał I. Kraków, 1911. S. 1.

¹⁶ *Oświata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. II, kwartał II. Kraków, 1912. S. 5.

¹⁷ *Ibid.* S. 80.

структури, і спортивні організації, і виробничі організації. Як бачимо, саме освіта селян перетворила останніх на потенційних працівників підприємств, адже це важлива умова, без якої підприємництво на селі неможливе.

Цікава історична подія описана в наступному уривку: «читальний зал № 901. Освячений і урочисто відкритий 27 лютого 1910 року в присутності великої маси народу, місцевої та закордонної інтелігенції. Освятит приміщення благочинний о. Войцех Філяр, “приятель” шкільної та народної освіти. Великий Голова Управи прислала на заснування читальні 102 переплетені книжки на суму 150 крон. Нині читальний зал нараховує 57 осіб»¹⁸. Як бачимо, з даного уривку читальні зали не переставали відкриватися і через 20 років після започаткування Товариства. Як і на початку своєї діяльності до даної події виявляли велику увагу широкі коли польської спільноти. Як і раніше церемонія відкриття відбувалася в традиціях польсько-католицької громади.

Цікавим є порівняння стану грамотності серед населення Чехії та Галичини, двох регіонів у межах Австро-Угорської імперії: «Коли в Моравії у 1880 році було лише 10%, а в Чехії 8% неписьменних, у нас в Галичині було 77% тих, хто не вмів ні читати, ні писати»¹⁹. Як бачимо, у межах одного державного утворення, поруч розташовані регіони мали колосальну відмінність у рівні освіченості населення, яке сягало восьмикратної величини. На жаль, Галичина залишалася абсолютно неосвіченим регіоном у 1880 р., і саме ТОЛ мало бути рушійною силою, яка б змогла змінити цю ситуацію.

Громадська думка. Характерною для кінця XIX ст. є наступна позиція: «Який розум і розсудливість вимагають від людей, щоб вони могли справді жити разом як люди, як істоти, які справді прагнуть до вдосконалення». На думку автора, задля поступового розвитку селянства і життя в селі фундаментом має бути розум і розсудливість, без яких селянство лишалося в минулому економічному укладі і не могло перейти в економічні умови характерні для кінця XIX ст.

Повертаючись до питання католицького спрямування діяльності ТОЛ, звернемося до того, що: «метою цього Товариства є поширення національної освіти серед польського населення в Австрії, Товариство має діяти згідно з принципів Католицької церкви, є також положення § 9 про те, що в Раді директорів завжди має бути принаймні двоє представників духовенства»²⁰. Як бачимо, то католицькі догмати були в Товаристві народної освіти стрижневими й освіта польського селянства мала відбуватися у чітких межах, в душі Католицької церкви.

На шпальтах свого вісника № 3 за 1911 р. Товариство декларує свій піонерський статус у царині освіти: «Товариство народної просвіти поклато в Галичині початок усієї освітній праці такого типу; це піонер і провідник народної просвіти, він трохи старший навіть за польську Мачеж та Сільськогосподарські гуртки, а в суто освітньому полі, єдине за перші десять років свого існування»²¹. Отже, це дає нам змогу усвідомити фундаторський статус організації на підвалинах якої почали створюватися сільські інституції польського народу.

¹⁸ *Oswiata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. 1, kwartał I. Kraków, 1911. S. 51.

¹⁹ *Oswiata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. 1, kwartał I. Kraków, 1910. S. 6.

²⁰ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1898, Lwów, 1899. S. 103.

²¹ *Oswiata Ludowa*: organ Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Nr. 1, kwartał III. Kraków, 1911. S. 1.

Цінною є інформація з листів відвідувачів читалень Товариства. Так у населеному пункті Хечановце, Більського округу місцевий член Товариства зазначає, що вплив читалень тут значний, населення, яке постійно контактує з німцями краю, тільки з книжок читальні дізнається про Польщу. Крім того, спільне читання оберігає народ від культури німецьких зайд²². Отже, читальня Товариства була, дійсно, культурним осередком села, до якого польська культурна інформація не мала б доступу в разі відсутності читальні Товариства народної освіти. Як бачимо, у багатьох польських регіонах значну і домінуючу, в культурному векторі, частку населення складала німці.

Так з повідомлення члена ТОЛ із села Заляше, Хшанівського повіту бачимо, що «читальня в Залаші – єдина скарбниця освіти, завдяки чому народ вчиться в ній майже по всім галузям знань, особливо молоде покоління»²³. Дане свідчення знову ж таки підтверджує нам популярність читалень серед сільської молоді, втілює в життя польський культурний напрямок, пропагує знання у всіх їх проявах.

У звіті 1903 р. управа ТОЛ подякувала за складну працю в читальнях учителям: А. Амбровевичову в Перемишлянах, А. Бітгнеру в Глудні, Г. Гневорошову в Злотому Потоці, Е. Країнській у Переспях, Я. Квятковській в Бенковці, Яніну Марсу в Лімановій, З. Уейській у Білому Камені, Б. Зелінській у Малинівках, М. Блажовському і С. Хмілевському у Вижниці, К. Комарському у Креховіцях, А. Райському і М. Ласковському у Тройці, С. Негрушу у Коцмані, Я. Собковичу у Навсі, Я. Свежавському в Ягельниці²⁴.

Дійсно, важливою формою діяльності Товариства були лекції та бесіди, які проводилися у читальнях. Як зазначалося у звіті за 1900/01 рік: «Бесіди та лекції... подобаються все більшій кількості слухачів, так що часом наші сільські школи не можуть вмістити зібраних любителів живого слова»²⁵. Як бачимо попит на знання серед сільських мешканців у всіх закутках Польщі був шалений, особливу увагу привертала лекція через свою простоту сприймання та масовість охоплення, оскільки лекція була доступна і для неписьмених прошарків сільського люду.

У Радоховіцях (Ярославський повіт), де читальня займала приміщення сільськогосподарського гуртка, читали лекції: про Тадеуша Костюшка, про вирощування цукрових буряків, про догляд за деревами, про скотарство, про рослинництво, про господарство, про Берестейську унію, про зелені добрива²⁶. З огляду на широке коло тематики лекцій можемо тільки уявити вплив на сільську масу. Лекції охоплювали, як історичні аспекти, так і буденні господарські проблеми селян. Отже, лекції були спрямовані у двох напрямках – були покликані підняти рівень господарської ефективності польського сільського виробника, а також – відтворити у його свідомості знакові історичні події

²² Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1893. Lwów, 1894. S. 110.

²³ Ibid. S. 111.

²⁴ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności za czas od 15.06.1902 do 31.12.1903 r. Lwów, 1904. S. 6; Nauka dla ludu o zasadach prawa i rozumnej społeczności przez Józefa Lorenza dla Towarzystwa oświaty ludowej «Mrówka» w Łąncucie / z niemieckiego oryginału przełożył W.T. Członek stowarzyszenia «Mrówki». 1905. S. 17.

²⁵ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności za czas od 15.06.1900 r. do 15.06.1901 r. Lwów, 1901. S. 7.

²⁶ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej dla Lwowa i okolicy z czynności w roku 1884. Lwów, 1885. S. 18.

польської історії, з метою формування у поляків відчуття ідентичності та відокремленості від оточуючих їх народів Австро-Угорщини.

Цікавою є позиція Уніатської церкви з приводу відвідування українцями даних читалень. Так, українське населення також користувалося бібліотекою ТОЛ у Ставчанах (округ Ґрудек Ягеллонський), але греко-католицьке духовенство було проти українсько-польської співпраці у читальнях і бібліотеках ТОЛ. Сильні контрзаходи з цього приводу мали місце в Налузі (район Трембовля), Лаврикуві (район Рава-Руська) і в Ставчанах²⁷. Таким чином вбачається, що читальні, як осередок насадження польської культури, могли негативно вплинути на парафіян уніатської церкви – етнічних українців.

Висновки. Просвітницька діяльність Товариства народної освіти початково базувалася на фінансових ресурсах приватних спонсорів і членів Товариства. Вони надходили з грошей, зібраних окремими читальнями та бібліотеками і членських внесків. З часом субсидії від державних і місцевих установ стали переважати у бюджеті Товариства.

У виховній роботі Товариства можна виділити два періоди. Перший (1880-1890-і рр.) – характеризувався інтенсивним розвитком. Саме тоді були організовані численні бібліотеки та читальні, зберігалися різноманітні форми культурно-освітньої роботи. Другий (поч. ХХ ст.) – відбулося послаблення роботи Товариства, що втілювалося у зменшенні кількості членів, скороченні доходної частини, скоротилася і кількість читачів. З часом почала падати закупівля книг, що залежало від наявності відвідувачів. Причиною цього стану було погіршення матеріального становища сільського населення, тяжкі побутові умови у навчальних закладах, а також поглиблення соціального конфлікту в сільській місцевості та конфліктогенність безпосередньо серед членів Товариства, загострення відносин між католиками-традиціоналістами та соціалістами.

На початку ХХ ст. ліберально-буржуазна програма Львівського товариства народної освіти, незважаючи на значні успіхи у поширенні знань і культури, почала не відповідати потребам і прагненням жителів сіл і містечок. Це відбувалося в роки активізації громадської активності та політичних осередків сільського середовища, що проявилася через створення у 1895 р. проселянської організації – 'Народної партії' (Partia ludowa) (з 1903 р. перейменована у 'Польську народну партію'). Після утворення даної партії всі сільські товариства та рухи стали, в значній мірі, підпорядковані політиці партії, що негативно відгукнулося на католицькому елементі Товариства, яке вбачало у Католицькій церкві та духовенстві керівну та рушійну силу ТОЛ.

Подальші дослідження з даної тематики, на нашу думку, слід спрямувати у векторі розширення джерельної бази дотичної до теми даної роботи, подальшому дослідженню архівів Польщі та підняттю масиву інформації, присвяченої діяльності унікального та знакового Товариства в історії польського народу.

²⁷ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1895. Lwów, 1896. S. 19-20; Rędziański Kazimierz. Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie... S. 67.

Mykola Prykhodko

**National education society: social and political organization of the polish people
at the turn of the 19-20 centuries**

Abstract: The aim of this study is to highlight, on the basis of a wide range of sources and literature, significant events in the history of the Society of People's Education – the educational nucleus of the Polish community at that time.

The article found out that the last decades of the 19th century brought a revival of educational activities among the people in Galicia. At that time, public associations were founded, which aimed to improve the literacy of the poorest sections of the population by establishing a network of schools, libraries and publishing houses. Systematicity and an extensive network allowed them to carry out stable educational work in accordance with the provisions of their statutes.

The article highlights the activities of the Public Education Society in Lviv, in the cities and in the rural areas of Galicia in 1881-1914. In 1904 the Society had 517 reading rooms and libraries. The Society had a liberal-democratic direction, professors of Lviv University and Polytechnic were involved in the work of organizational structures: Ludvik Kubala (first presidium), Fr. Yan Fialek – rector of the University, Kazimierz Tvardovskyi, Ludwik Finkel, Vilhelm Bruchnalskyi, Alexander Ratsiborskyi, Wojciech Dzedushytskyi, Tadeusz Fiedler, Ignatius Zakzhevskyi, Alexander Hirshberg, Roman Pilat, Vladyslav Abraham, Bronislav Dembinskyi.

The work involves in the Ukrainian scientific circulation sources and literature thematically integrated with the activities of the Society of Public Education. The author's view of the processes related to the activities of the outlined organization was formed. The life cycle of the organization, the most significant events on its way, are followed.

Keywords: reading rooms, Austria-Hungary, Galicia, public organizations, popularization of education

УДК [94 : 325] (410 : 510) «1899/1901»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.159>

Олександр Жуков, Юлія Подрез*

ПОЛІТИКА ПРОВІДНИХ СВІТОВИХ ДЕРЖАВ У КИТАЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОВСТАННЯМ ІХЕТУАНІВ (1899–1901 рр.)

Анотація: Дослідження присвячене ключовим аспектам зовнішньої політики провідних світових держав, насамперед Великобританії, у Китаї у зв'язку з повстанням іхетуанів у 1899–1901 роках.

Автори наголошують, що наприкінці XIX ст. відносини Великобританії з представниками «великих держав» в Азійсько-Тихоокеанському регіоні були вкрай нестабільними. Дуже часто колоніальні держави були принциповими суперниками на світовій арені. Поява нових регіональних лідерів (США, Японія, Німеччина), поступовий відхід від політики «блискучої ізоляції» змушували Лондон до суттєвої трансформації зовнішньополітичного курсу в бік пошуку стратегічних союзників.

Ключовими аспектами визначається політика лавіювання та стримування, яку британські правлячі кола намагались використовувати на Далекому Сході по відношенню як до регіональних гравців, так і підконтрольних територій.

Ключові слова: зовнішня політика, «великі держави», Піднебесна імперія, Далекий Схід, дипломатія, Великобританія, Росія, США, Японія, Німеччина, Китай

У 1899 р. міжнародна ситуація на Далекому Сході загострилася, що було пов'язане з антизахідним повстанням іхетуанів у Китаї. Великі держави, у тому числі і Великобританія, були єдині в намірі зберегти напівколоніальне становище Піднебесної імперії та нав'язані їй нерівноправні договори.

Постійні невдачі у зіткненнях із західними державами, принизлива залежність, в яку потрапила колись могутня імперія, цілковита нездатність уряду змінити ситуацію – усе це викликало гостру реакцію в різних верствах китайського суспільства. Різко загострилося внутрішньополітичне становище держави. Хвилювання, що отримало значного поширення після поразки в японо-китайській війні, під впливом розподілу країни на «сфери впливу», що розпочався під прикриттям договорів про оренду територій і навислої загрози повної втрати незалежності, постійно посилювалося й набувало організованих форм.

Метою статті є виявлення особливостей зовнішньополітичної діяльності Великобританії та світових держав на Далекому Сході, пов'язаної з повстанням іхетуанів у Китаї.

* Жуков Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (Суми, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>; e-mail: alexzhukov1728@gmail.com

Подрез Юлія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (Суми, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7402-5134>; e-mail: uliya.podriez@gmail.com

Розкриттю сутності далекосхідної політики переважної більшості «великих держав» певною мірою сприяє «Збірник договорів та інших документів з історії міжнародних відносин на Далекому Сході (1842-1925)»¹ Серед іншого, до збірника включено угоди англійських, німецьких та американських банків про розподіл сфер впливу в Китаї, звернення англійської Китайської асоціації до прем'єр-міністра лорда Солсбері, яке містить пропозиції з розвитку взаємин з Цинською імперією й ін. При висвітленні процесу формування політики Лондона на Далекому Сході великого значення набуває фундаментальне багатотомне зібрання «Британських документів, що стосуються причин початку Першої світової війни, 1898-1914»². Ці документи (листування та записки послів, тексти договорів, меморандуми провідних діячів 'Форін офісу') дозволяють докладно висвітлити процес англо-німецьких та англо-японських переговорів 1898-1902 рр. Також є цікавими опубліковані офіційні документи Міністерства закордонних справ Німеччини – «Велика політика європейських кабінетів, 1871-1914»³. Це видання, яке було надруковане після Першої світової війни, переслідувало певні політичні цілі: зняти з кайзерівського уряду відповідальність за її розв'язування і, навпаки, перекласти всю провину на країни Антанти.

Серед низки радянських дослідників варто виокремити колективну монографію за редакцією Е.М. Жукова⁴ та монографію О.Л. Нарочницького⁵. Цінними є роботи Л.Л. Заріної⁶ та Є.Ю. Сергєєва⁷. Серед англомовних видань варто відмітити Х. Томсона «Китай і Великі держави. Історія повстання 1900 р.»⁸ і С. Маккордока «Британська далекосхідна політика 1894-1900»⁹.

Певну увагу зовнішньополітичній діяльності провідних держав світу і, насамперед Великобританії, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні присвячено і вітчизняними науковцями: Д.В. Грицьких¹⁰, О.В. Набока¹¹, Т.Г. Богданова¹² й інші.

¹ *Гримм Э.Д.* Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842-1925). Москва: Изд-во Института Востоковедения, 1927. 218 с.

² *British Documents on the Origins of the war, 1898-1914. Vol. I-II.* London: His Majesty's Stationary Office, 1927. 478 p.

³ *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914. Bd. I-XL.* Berlin: Deutsche verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-1927. 352 s.

⁴ *Международные отношения на Дальнем Востоке (1870-1945 гг.) / Под ред. Е.М. Жукова.* Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. 790 с.

⁵ *Нароцицкий А.Л.* Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860-1895. Москва: Мысль, 1972. 899 с.

⁶ *Зарина Л.Л.* Британский империализм в Китае (1896-1901). Москва: Наука, 1970. 248 с.

⁷ *Сергеев Е.Ю.* Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897-1903. Москва: ИВИ РАН, 1998. 230 с.

⁸ *Thomson H.C.* China and the Powers. A Narrative of the outbreak of 1900 London: Longmans, Green and Co, 1902. 382 p.

⁹ *McCordock R.S.* British Far Eastern policy, 1894-1900. New York: Columbia University Press, 1931. 376 p.

¹⁰ *Грицьких Д.В.* Імперія Цин у зовнішній політиці Великої Британії, 1830-1842 рр.: автореф.... дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2010. 20 с.

¹¹ *Набока О.В.* Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20-90-х рр. XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2006. 20 с.

¹² *Богданова Т.Г.* Джон Хей та американо-англійські відносини в Китаї (1897-1900): автореф. дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2010. 20 с.

Паралельно з виступами незначних за чисельністю груп інтелігентів, які прагнули знайти опору в таємних антиманьчжурських товариствах, на рубежі XIX–XX ст. у Китаї, у першу чергу на півночі, піднявся могутній народний рух іхетуанів – «загони на захист миру й справедливості». Серед європейців, «з легкої руки» представника однієї з громадських організацій США в Китаї – Американської Ради – Н. Портера, значне поширення отримала друга назва іхетуанів – «боксерів», який у січні 1899 р. мав можливість спостерігати культову практику повстанців, що супроводжувалася імітацією ударів боксерів на рингу¹³.

Причиною цього вибуху незадоволення слугували вторгнення іноземців у внутрішні райони Китаю, початок великого залізничного будівництва, який супроводжувався відчуженням іноземними концесіонерами одвічних селянських земель, руйнування храмів, розорення дрібних торгово-ремісничих підприємств тощо. Суттєво інтереси місцевого населення були зачеплені у такій густонаселеній провінції, як Шаньдун, де німецькі колонізатори, які отримали в оренду кращі землі, проводили політику масового вигнання селян з тих районів, де проводилося залізничне будівництво. Ненависть накликали на себе і християнські місіонери, які представлялися простому люду спокусниками, «заморськими дияволами», порушниками вікових китайських устоїв.

Іхетуані прагнули вигнати з Китаю все іноземне: вони руйнували залізниці, християнські храми, вбивали місіонерів і християн-китайців. Поступово повстання іхетуанів сколихнуло народні маси і в інших районах країни та вилилося у широкий антизахідний рух.

До цього руху придивлялися й багато представників правлячих класів Китаю. Не збираючись серйозно боротися з проникненням іноземців, маньчжурська династія не могла ігнорувати всезростаюче обурення в країні. Боячись можливості народних виступів панівного класу, династія розраховувала низкою указів про створення добровільних загонів для оборони країни обмежити прояв народної незадоволеності та спрямувати його у безпечне для себе русло – під гаслом «Підтримаємо Цин, смерть іноземцям!»¹⁴.

Разом з тим, багато вищих сановників імперії, як пристарілий Лі Хунчжан, не вірили у можливість успішної боротьби з могутніми європейськими державами.

Тим часом у китайських правлячих колах посилила свої позиції найбільш реакційна група. На початку 1900 р. імператорський едикт оповістив про призначення, у зв'язку із слабким здоров'ям імператора Гуан Сюя, спадкоємцем престолу сина принца Дуаня, відомого реакціонера та прихильника використання народного невдоволення проти іноземців на користь династії. Принц Дуань став однією з найбільш впливових фігур в уряді.

Народний рух набував усе більшого розмаху. Руйнування повстанцями залізниць біля Баодінфу в травні 1900 р. стало сигналом до загального повстання. 14 червня 1900 р. іхетуани ввійшли до Пекіна. Повстання, що почалося, у край загострило міжнародну ситуацію¹⁵.

У то час як Росія, Німеччина та Франція, які зазнали основних матеріальних збитків від руйнування іхетуанами залізниць та іншого майна, рішуче виступали з вимогою придушення повстання, Великобританія займала вичікувальну позицію. Перший час вона ухилялася від спільних дипломатичних демаршів.

¹³ Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.)... С. 117–118.

¹⁴ Ibid. С. 118.

¹⁵ Ibid. С. 120.

Подальший розвиток подій примусив британський уряд змінити позицію. Рух іхетуанів швидко поширився по всьому Китаю і почав безпосередньо зачіпати інтереси Великобританії. У лютому 1900 р. на китайсько-бірманському кордоні відбулося зіткнення між британськими та китайськими загонами, у ході якого було вбито двох англійських офіцерів. Розширення повстання ставило під загрозу безпеку британських підданих у Китаї. 21 травня посол Великобританії у Пекіні К. Макдональд уже брав участь у врученні китайському уряду спільної ультимативної ноти, яка містила вимогу придушити повстання, заарештувати його керівників і здійснити інші репресії щодо всіх причетних до руху осіб. 28 травня, наслідуючи приклад інших послів, К. Макдональд звернувся до свого уряду з проханням про термінове відправлення до Пекіна додаткових військових формувань для охорони посольства.

Тим часом, не чекаючи вирішення урядів великих держав, у Тяньцзіні було сформовано двохтисячний загін, що складався з моряків іноземних військових суден, які стояли там. Проте його спроби пробитися до Пекіна потерпіли невдачу. Зате військові кораблі бомбардували форти Дагу, які охороняли підступи до китайської столиці з моря. 17 червня форти були взяті десантом.

«Стриманість» Лондона була остаточно відкинута, коли стало зрозуміло, що інтервенція інших держав може початися і без участі Великобританії. У зв'язку з цим віце-адмірал Е. Сеймур, який командував британськими військами у Китаї, отримав наказ брати участь у колективних військових акціях держав¹⁶.

Стурбованість у Лондоні навколо ситуації в Китаї зростала. Натомість англо-бурська війна не дозволяла Великобританії розраховувати у цей момент цілком на власні сили. Небезпека подальшого посилення російського впливу на Далекому Сході підштовхнула британські правлячі кола на шлях зближення з Японією. У червні-липні 1900 р. Р. Солсбері неодноразово пропонував Японії направити 20-30 тис. солдатів до Цинської імперії для придушення повстання та звільнення обложених іхетуанями посольств. За це він обіцяв надати Токіо фінансову підтримку. Британська дипломатія спробувала домогтися згоди Петербурга та Берліна на відправлення японських військ. Проте і Росія, і Німеччина поставилися до цієї пропозиції вельми стримано, а Токіо дав зрозуміти Солсбері, що зважиться на відправку великих військових частин тільки за умови гарантії військової підтримки Великобританії¹⁷.

Лондон такої підтримки не гарантував, й уряд «мікадо» відправив не всі підготовлені частини, але все-таки японських військ на півночі Китаю було майже стільки ж, скільки військ решти всіх держав, разом узятих.

Командування об'єднаними силами держав за наполяганням кайзера Вільгельма II було доручено німецькому фельдмаршалу Вальдерзее. Прем'єр-міністр Великобританії намагався заперечувати. Він заявив німецькому послу в Лондоні, що відмінною рисою британського характеру є «не терпіти команд іноземця». Але довелося поступитися, оскільки решта держав погодилася з його кандидатурою¹⁸.

¹⁶ Смолярчук В.И. А.Ф. Кони и его окружение. Москва: Юрид. лит., 1990. С. 121.

¹⁷ Гальперин А.Л. Англо-японский союз. 1902-1921. Москва: ОГИЗ Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1947. С. 80.

¹⁸ Нароцицкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке... С. 292.

25 липня 1900 р. Лі Хунчжан сповістив іноземні держави про те, що він призначений уповноваженим для проведення мирних переговорів. У Петербурзі сприйняли цю звістку із задоволенням, а останні держави поставилися до перспективи переговорів з ним негативно, пам'ятаючи про його проросійські симпатії. На початку серпня війська іноземних держав зайняли Пекін і почали розграбування міста. Китайський уряд утік зі столиці. Росія фактично захоплює Маньчжурію.

У свою чергу, окупація цієї китайської провінції викликала незадоволення інших держав. І якщо про розбіжності у російських правлячих колах решта держав могла і не знати, то про те, що Росія або взагалі не має наміру йти з Маньчжурії, або вимагатиме за це серйозних політичних компенсацій, здогадувалися всі.

У зв'язку з цим, у другій половині серпня 1900 р. розпочалися англо-німецькі переговори про ситуацію в Китаї. Ініціатива цього разу виходила від німецької дипломатії. У бесіді з принцом Уельським та англійським послом Лессельсом Вільгельм II заявив, що великі держави перебувають у стані війни з Китаєм і що ця війна не завершиться тільки із звільненням посольств і заняттям китайської столиці¹⁹. Слова ці були сказані не випадково. Якраз у цей час – 14-15 серпня 1900 р., – Пекін був зайнятий союзними військами, перша партія німецьких військ у ці дні наближалася до китайської столиці, а фельдмаршал Вальдерзес був тільки-но призначений головнокомандувачем союзними військами. Кайзер щойно виголосив войовничі промови з приводу відправки німецьких військ до Китаю та мріяв про переможні лаври і про велику контрибуцію, яку можна отримати з Піднебесної імперії.

І ось тоді, коли обставини склалися так вдало для Німеччини, поширилися чутки про те, що Росія, яка окупувала Маньчжурію, укладатиме сепаратну угоду з Китаєм. Через деякий час після розмови Вільгельма II з принцом Уельським російський уряд виступив з пропозицією про виведення іноземних військ з Пекіна, оскільки посольства звільнені, і про надання можливості законному китайському уряду самому відновити порядок. Інакше кажучи, Росія пропонувала припинити ту війну, яку кайзер тільки збирався розпочинати.

Такою була ситуація на Далекому Сході, яка спонукала німецьку дипломатію шукати контакту з Великобританією. «Потім я говорив про прагнення Росії, що яскраво виявилися, до швидкого укладання миру будь-якою ціною, без жодної уваги до справедливих інтересів інших держав, – писав Вільгельм II про свою бесіду з принцом Уельським. – Після того, як Росія, зайнявши Північну Маньчжурію, досягла своїх цілей, фінансові труднощі штовхають її до миру. Ми надали Росії великі та безкорисливі послуги в Китаї, і це добре, що ми донині стояли на боці Росії. Проте по справедливості від нас не можна вимагати, щоб ми уклали проти наших інтересів передчасний і не вигідний мир»²⁰.

Натомість німецька сторона виступила з пропозицією укласти угоду не про весь Китай, а лише про «відкриті двері та рівні можливості» у басейні Янцзи. Саме це питання – збереження для німецької торгівлі ринку з більш ніж 200 млн. китайського населення – дуже цікавило Німеччину ще з 1898 р., коли Великобританія оголосила цей район сферою свого впливу. Під час повстання іхетуанів, яке незначною мірою зачепило Південний і Центральний Китай, Великобританія підсилила свою військову присутність у басейні

¹⁹ Die Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914... S. 97-98.

²⁰ Ibid. S. 97-98.

Янцзи та вела певні переговори з намісниками цього району. Ці переговори порушили неспокій Росії, Німеччини та Франції. Як відзначав російський повірений у справах у Лондоні в серпні 1900 р.: «Німеччина з надзвичайною підозрлістю стежить за діями англійців, і легко може трапитися, що їхні задуми поведуть лише до повної угоди в справах Далекого Сходу між Росією, Німеччиною та Францією, подібно до того, як було в 1895 р.»²¹.

Це дало привід кайзеру заговорити з принцом Уельським про принцип «відкритих дверей» у басейні Янцзи, крім переговорів, які одночасно велися з Росією та Францією, на ту ж тему і проти Великобританії. Після цієї бесіди німецька дипломатія почала наполягати на швидкому укладанні англо-німецької угоди. Первинний проект угоди, переданий Лондону, стосувався тільки басейну Янцзи²². Зі свого боку англійці, вступаючи у ці переговори, хотіли втягнути німців у боротьбу проти росіян в Маньчжурії. Тому британська дипломатія не погоджувалася обмежити угоду одним лише басейном Янцзи і пропонувала поширити його на весь Китай. Німці це чудово розуміли, тому й виступали проти поширення своєї гарантії на Маньчжурію. На заперечення німецького посла, що Німеччина не хоче вступати у конфлікт з Росією через Маньчжурію і тому проти включення Маньчжурії в угоду, прем'єр Солсбері роздратовано заявив: «Я зізнаюся, що з тих пір, як ви змінили цю угоду так, щоб зробити її приємною для Росії, мені ця угода не дуже подобається»²³.

У результаті Маньчжурія виявилася вилученою зі сфери дії угоди, підписаної 16 жовтня 1900 р. Отже, спроба Великобританії підготувати Німеччину на виступ проти Росії не увінчалася успіхом. Німецький уряд ретельно працював над тим, щоб змусити Великобританію вплутатися у війну проти Росії.

У той же час до жовтня 1900 р. Маньчжурія була повністю окупована російськими військами. Почалася відбудова 'Маньчжурської дороги' (Китайсько-Східна залізниця). З цинським намісником у провінції почалися переговори. Микола II схвалив розроблені МЗС та Міністерством фінансів пропозиції, розраховані на те, щоб не висувати Пекіну надмірних вимог у питанні про контрибуцію. У Записці міністра фінансів від 11 жовтня 1900 р. зазначалося, що слід не тільки не висувати Китаю надмірних вимог, але й навіть подати йому підтримку в зниженні претензій інших держав. Велика заборгованість Китаю вигідна тим державам, які можуть надати йому позики і таким чином підсилити тут свій вплив, тобто, перш за все, Великобританії. Більше того, можна розраховувати, що за послугу Росії китайський уряд піде на вигідне для неї врегулювання ситуації в Маньчжурії без військового тиску. Заради такого врегулювання можна було б взагалі відмовитися від своєї частки контрибуції²⁴.

Тим часом, 9 грудня 1900 р. почалися офіційні переговори держав з цинським урядом. Іноземні представники в Пекіні передали китайським уповноваженим колективну ноту, яка містила вимоги держав²⁵.

Ця позиція, з розрахунків російської дипломатії, повинна була сприяти успіху переговорів про особливу угоду з Китаєм. За пропозицією російської сторони вони повинні були вестися у Петербурзі.

²¹ Ibid. S. 199-202.

²² British Documents on the Origins of the war, 1898-1914... P. 13.

²³ Die Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914... S. 233.

²⁴ Игнатьев А.В. С.Ю. Витте – дипломат. Москва: Международные отношения, 1989. С. 137.

²⁵ Ibid. С. 139.

У свою чергу, російський проект угоди було вручено китайському посланникові Ян Ю на початку лютого 1901 р. Одночасно про проект повідомили Лі Хунчжану, розраховуючи, що цей схильний до хабарів сановник допоможе добитися швидкого результату. Проте китайська дипломатія вдалася до методу нацьковування «варварів проти варварів» і довела умови Санкт-Петербурга до відома інших держав. Великобританія, Японія, США і навіть Італія заявили протести, стверджуючи, що претензії Росії порушують їхні інтереси у Північному Китаї. Глава британського МЗС маркіз Г. Ленсдаун заявив на засіданні уряду, що укладання цього договору «фактично встановить протекторат Росії над всією Маньчжурією, Монголією та китайським Туркестаном»²⁶. Одночасно Великобританія та Німеччина узгодили позиції про спільну протидію російським домаганням. Японія обіцяла Китаю свою підтримку в разі війни з Росією. При такій позиції решти держав китайський уряд заявив, що він не згодний з низкою умов російського проекту та просить про їхню зміну.

Російська дипломатія вирішила пом'якшити вимоги. У новій редакції проекту китайському уряду дозволялося мати війська в Маньчжурії, чисельність і розташування яких, проте, визначалися б за спеціальною угодою. Переважні права Росії на концесії обмежувалися б однією Маньчжурією. Нарешті, російський уряд погоджувався зняти питання про проведення залізниці в напрямі до Пекіна. Ці нові пропозиції вручили Ян Ю на початку березня 1901 р. з попередженням, що, якщо угоду не буде підписано у двотижневий термін, Санкт-Петербург залишає за собою свободу дій у питанні про Маньчжурію²⁷.

Одночасно міністр фінансів Вітте телеграфував агенту міністерства в Пекіні Д.Д. Покотилу, що б той порозумівся з Лі Хунчжаном. Міністр наполягав на негайному наданні китайському посланнику в Росії повноважень і передачі категоричної вказівки, щоб той підписав угоду. Інакше Покотилу повинен був погрожувати розривом переговорів і введенням у Маньчжурії прямого російського управління.

Китайська влада, продовжуючи колишню лінію, звернулася до Великобританії, Німеччини, Японії та США з проханням про посередництво. 13 березня 1901 р. Ян Ю повідомив, що йому наказано не підписувати угоди до з'ясування позицій інших держав. Тоді С.Ю. Вітте наказав Д.Д. Покотилу передати Лі Хунчжану, що китайський уряд веде небезпечну гру. Російсько-китайські переговори про Маньчжурію не стосуються інших держав. Якщо угоду не буде підписано в окреслені терміни, уряд Росії припинить доброзичливі відносини з Китаєм і діятиме в усіх питаннях винятково з погляду своїх інтересів²⁸.

У той же час японський уряд відповів Китаю, що готовий підтримати його «у будь-якому випадку». Одночасно Японія погрожувала цинському уряду бойкотом держав і навіть війною проти Росії та Китаю, якщо сепаратну угоду про Маньчжурію буде укладено. 12 березня 1901 р. японський посланник у Санкт-Петербурзі Чинда зробив представлення про небезпеку укладання російсько-китайської угоди, що порушує недоторканність Китаю та договірні права інших держав. Великобританія висловила свою солідарність з Японією, а Німеччина рекомендувала китайському уряду офіційно звернутися до конференції послів у Пекіні. На горизонті виникла небезпечна для Росії тінь англо-японського союзу.

²⁶ Moss W.G. A History of Russia. Vol. II. New York, 1997. P. 24.

²⁷ *Игнатъев А.В.* С.Ю. Витте – дипломат... С. 139.

²⁸ *Ibid.* С. 140.

20 березня стало відомо про усунення Ян Ю від ведення переговорів «через хворобу», а також про вимогу цинського уряду, щоб до проекту угоди були внесені нові поправки і, щоб він був заздалегідь повідомлений усім державам.

21 березня 1901 р. Міністерство закордонних справ Російської імперії оповістило всі зацікавлені держави, що Росія, яка бажала лише прискорити врегулювання, не лише не наполягає на ухваленні угоди про Маньчжурію, але й відмовляється від будь-яких подальших переговорів²⁹.

Зрив угоди про Маньчжурію знаменував серйозну невдачу російської дипломатії. Політика «особливих відносин» з Китаєм більше не спрацьовувала. «Після захоплення нами Квантунського півострова та введення наших військ до Маньчжурії під приводом підтримки законного уряду Китаю та придушення боксерського повстання, – писав Вітте у своїх мемуарах, – а потім невідходу нашого з Китаю – унаслідок ось цих двох наших дій Китай перестав нам остаточно у чомусь вірити»³⁰.

Не було підстав і для спокійного очікування того, якою буде ситуація. Лондон та Берлін досягли угоди про забезпечення їхніх інтересів у Китаї та про спільні дії у разі використання китайських труднощів третьою державою. Японія відмовилася вступити в переговори з Росією про Корею, до відновлення статус-кво в Маньчжурії.

А тим часом, 7 вересня 1901 р. між державами та Китаєм було підписано Заключний протокол. Цей акт зобов'язував Китай сплатити контрибуцію в 450 млн. таелей (1,5 млн. золотих рублів) при 4% річних. З цієї суми Німеччині призначалося 20%, Франції – близько 16%, Великобританії, Японії, Італії, США та Бельгії – 34%, Росії – близько 29%, решті – близько 1%. Тяжкість цієї обставини посилювалася тим, що китайські фінанси за шість років до цього, після японо-китайської війни 1894–1895 рр., уже були виснажені виплатою контрибуції Японії. Китай зобов'язувався видати державам особливі бони, які кожна держава могла реалізувати шляхом надання Китаю позики з власною гарантією. Максимальний рівень ввізного мита було встановлено у 5%³¹.

Протокол цим не обмежувався. Китай піддавався важким приниженням. Китайський уряд був зобов'язаний страчувати повстанців, включаючи і вищих сановників імперії, спорудити «спокутні пам'ятники» постраждалим іноземним дипломатам тощо.

Згідно зі статтею 7, квартал, що займали іноземні місії в Пекіні, призначався для одних іноземців і був поставлений під охорону іноземної поліції; оселятися в цьому кварталі китайці не мали права. До Китаю протягом двох років заборонялося ввезення зброї. Форти Дагу повинні були бути зриті³².

Підписання Заключного протоколу змусило російські дипломатію поквартитися з укладанням договору про Маньчжурію. Тим більше, що 7 листопада 1901 р. раптово помер Лі Хунчжан, а його наступник Ван Веншао зайняв більш жорстку позицію. Секретні російсько-китайські переговори отримали розголос. Це призвело до втручання іноземних

²⁹ Ibid. С. 142.

³⁰ *Витте С.Ю.* Воспоминания. Т. II. Таллинн-Москва: Скиф Алекс, 1994. С. 176.

³¹ *Бродский Р.М.* Из истории дальневосточной политики США и русско-американских отношений в Китае накануне и в период восстания Ихэтуань. *Вестник Ленинградского университета.* 1963. № 8. С. 39.

³² *Гримм Э.Д.* Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925). Москва: Изд-во Института Востоковедения, 1927. С. 147–153.

держав, що дало Пекіну привід відступити від попередніх домовленостей. Ініціативу взяли на себе США, які заявили протест проти проекту російсько-китайської банківської угоди та «монополії» російського банку в Маньчжурії. Великобританія та Японія підтримали американський протест.

На переговорах, що відновилися на початку грудня 1901 р., китайські представники почали домагатися завершення евакуації російських військ з Маньчжурії протягом року, вільного розміщення там китайських військ, права оснастити поліцейську варту артилерією тощо. Російсько-китайські переговори були перервані, але російські війська продовжували залишатися у Маньчжурії.

Отже, Заключний протокол зміцнив напівколоніальне становище Китаю, підсилив його економічну залежність і відкрив нові можливості для тиску на нього з боку іноземних держав. Великобританія, незважаючи на втрату позицій головного конкурента, Росії, змушена визнавати присутність у Китаї інших регіональних гравців. Придушення повстання іхетуанів не стабілізувало ситуацію на Далекому Сході. Невирішеним було питання про Маньчжурію, яка залишалася окупованою російськими військами, що ще більше поглиблювало російсько-англійські та російсько-японські суперечності. Зазначимо, що стан розробки та наявна кількість праць з історії міжнародних відносин в Азійсько-Тихоокеанському регіоні зовсім не означає вичерпності теми, багато аспектів якої ще потребують поглибленого вивчення.

Oleksandr Zhukov, Yuliia Podriez

Policy of Leading World States in China in Connection With the Rebellion of Ichetuans (1899–1901)

Abstract: The aim of the study is to highlight key aspects of British, Russia, USA, Japan and Germany foreign policy in China in connection with the Ihetuan uprising of 1899–1901.

Commonly used research methods were used to reveal the topic. In particular, the author adhered to the principle of historicism, systematic, which made it possible to trace the dynamics of the transformation of British foreign policy doctrine during the uprising of 1899–1901. The author emphasizes that at the end of the 19th century, Britain's relations with the «great powers» in the Asia-Pacific region were extremely unstable. Very often the colonial powers were principal rivals on the world stage. Periods of cooperation and allied relations were usually replaced by conflicts, the purpose of which was to prevent any of them from approaching their own controlled territories or potential spheres of influence. The emergence of new regional leaders (USA, Japan, Germany), the gradual departure from the policy of «brilliant isolation» forced London to significantly transform its foreign policy towards finding strategic allies.

The key aspects are the policy of maneuvering and containment that the British ruling circles have tried to use in the Far East towards both regional players and controlled territories. This was especially evident in 1899, when the international situation in the Far East worsened again in connection with the anti-Western Ichetuan uprising in China.

The study also contains the positions of some leading countries on the situation in China and their relations with the United Kingdom. It is mainly about the peculiarities of the Anglo-German negotiations and the possible union and outlines the general prospects for the future Anglo-Japanese alliance. The author notes that in many respects the actions of the British government were aimed at weakening the position of the main competitor in the Far East – Russia.

The great powers, including Great Britain, were united in their intention to preserve the semi-colonial position of the Celestial Empire and the unequal treaties imposed on it. To this end, foreign intervention in China began, culminating in the suppression of the Ikhethuan uprising.

Keywords: Foreign policy, «Great Powers», Celestial Empire, Far East, diplomacy, British, Russia, USA, Japan, Germany, China

УДК 94 (477.74) : 070.11 : 061.2 «1900/1917»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160>

*Аліса Ложешник, Ніла Ложешник**

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОДЕСИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація: У статті висвітлюється становлення та громадська діяльність товариства «Просвіти» (м. Одеса) та його спадкоємців – товариства «Український клуб» і спілки «Українська хата».

Товариство «Просвіта» стало першою на Наддніпрянщині та Причорноморщині просвітянською організацією. На початку 1910 р. на основі «Просвіти» було створено Український клуб для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста та музично-драматичну спілку «Українська хата». Завдяки такому кроку просвітяни зберегли матеріальну базу Товариства (бібліотеку, книгарню, історичний музей) й отримали можливість продовжити свою діяльність.

Одеська «Просвіта», як легальна форма існування Південної громади, була одним з етапів розвитку національно-визвольного руху у Причорномор'ї, що мав місцеве підґрунтя і водночас, був частиною загальноукраїнського процесу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Головними напрямками її діяльності були: проведення курсів українознавства, розбудова української освіти, видання та поширення україномовної преси і книжок, розвиток української науки, літератури та мистецтва.

Ключові слова: «Просвіта», просвітянські організації, українізація, національна культура, визвольні змагання, «Український клуб», «Українська хата»

Сьогодні, коли Українська держава прагне побудувати громадянське суспільство, ґрунтоване на активній життєвій позиції її мешканців, актуальним може бути використання досвіду діяльності «Просвіти» в Одесі на початку ХХ ст. Дослідження історії українського національного руху на території Одеси у першій чверті ХХ ст. та функціонування в місті української культури є важким, але вкрай актуальним завданням історичної науки. Важкість зумовлена традиційним правилом – «горе переможеним», або «історію пишуть переможці». Внаслідок століть русифікації південноукраїнських земель у складі Російської імперії та СРСР були знищені, затерті, замовчані цілі шари історичної пам'яті про українську складову в історії цих земель, поширився погляд на своєрідну «відсталість» місцевого національного руху, порівняно з центральною Наддніпрянщиною та Західною Україною. Але після проголошення незалежності, коли Україна, ніби птах фенікс розправляє вільні крила, на часі постає дослідження минулого міста Одеси, її культури та самобутності.

* Ложешник Аліса Сергіївна – кандидат історичних наук, вчитель історії Одеської загальноосвітньої школи № 120 І-ІІІ ступенів Одеської міської ради Одеської області (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0142-3630>; e-mail: alisalo89@ukr.net

Ложешник Ніла Олександрівна – старший вчитель, вчитель початкових класів Комунального закладу Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітній заклад І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад» с. Йосипівка (с. Йосипівка, Роздільнянський район, Одеська область, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1409-9438>; e-mail: nilalozesnik14@gmail.com

Метою дослідження є висвітлення особливостей заснування та діяльності товариств «Просвіта» та «Українська Хата» в Одесі, як осередків розвитку національної культури, що дає можливість повніше уявити український культурно-освітній і революційний рух напередодні і під час українських визвольних змагань за свою державність першої чверті ХХ ст.

Для досягнення мети дослідження вирішувались такі **завдання**: висвітлити основні етапи формування культурно-просвітницьких організацій на території м. Одеса; з'ясувати історико-правові засади становлення та функціонування культурно-просвітницьких організацій на початку ХХ ст.

Проблема функціонування товариств «Просвіта» на півдні України в широкому сенсі та, зокрема, в м. Одеса, порушувалась багатьма вченими. Серед них на особливу увагу заслуговують дослідження О. Бардаша, в якому розглядався вплив російського самодержавства на суспільно-культурне життя Наддніпрянської України у 1900-1917 рр., де, зокрема, увага була приділена існуванню товариств «Просвіта»¹; О. Лисенка, де проаналізовано становлення товариств «Просвіта» на Наддніпрянщині². Останнім часом з'явилась низка праць, присвячених українським громадським організаціям Одеси. Діяльність одеської «Просвіти» розглядали О. Болдырев³, О. Кульчицька⁴, О. Ярещенко⁵, А. Мисечка⁶. Разом з тим, майже не існує досліджень, які б цілісно розглядали функціонування товариства «Просвіта» у першій чверті ХХ ст.

Під час дослідження був опрацьований і проаналізований матеріал, як зазначених, так і інших праць, джерельної бази, до якої відносяться нормативно-правові акти, що створили законодавчі передумови для діяльності «Просвіти», а також архівні матеріали Державного архіву Одеської області.

Революційні події 1905-1907 рр. послужили поштовхом до пробудження Російської імперії, самодержавна влада якої перешкождала національному самовизначенню народів, що її населяли. Велику роль у цьому процесі відігравали культурно-просвітницькі осередки «Просвіти» на Україні, які легалізувались після підписання 17 жовтня 1905 р. Миколою II Маніфесту, що «дарував» народові громадянські свободи – недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів, тобто давав можливість представникам українського національно-визвольного руху діяти «відкрито».

30 жовтня 1905 р., зібравшись на приватній квартирі лікаря Івана Луценка, представники Одеської Громади прийняли рішення про заснування «Просвіти» та провели

¹ Бардаш О.Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900-1917 рр.). Київ: Укр. пріоритет, 2011. 208 с.

² Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905-1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 516-521.

³ Болдырев О. Одеська Громада. Одеса: Маяк, 1994. 143 с.

⁴ Кульчицька О.В. Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 24-27.

⁵ Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. Одеса: Маяк, 1998. 109 с.

⁶ Мисечко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької просвіт // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 540-543.

установчі збори першого на Наддніпрянщині та Причорноморщині товариства «Просвіта»⁷. А через місяць, 25 листопада 1905 р., Одеський градоначальник А. Григор'єв затвердив Статут товариства⁸.

Першим головою Товариства обрали лікаря Івана Луценка, заступником – Сергія Шелухіна. До правління Товариства увійшли Ф. Гаврилко, М. Клименко, Л. Ковальчук, І. Липа, Д. Сігаревич, О. Фісак, О. Фісун.

25 грудня 1905 р. відбулися офіційні перші загальні збори одеської «Просвіти», яка була створена за зразком славетної «Просвіти» у Галичині. Але в дійсності, одеська «Просвіта», як легальна форма існування Південної громади, була одним з етапів розвитку національно-визвольного руху у Причорномор'ї, що мав місцеве підґрунтя і, водночас, був частиною загальноукраїнського процесу другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Якщо провести аналогію між галицькою та одеською «Просвітами», то можна помітити, що згідно зі Статутом Одеське товариство створювалось з метою «допомогти культурно-просвітницькому розвитку українського народу в Одесі»⁹ і ставило перед собою наступні завдання: «видавати книжки, газети, брошури, часописи; відкривати бібліотеки, читальні, організувати книжкову торгівлю; готувати публічні лекції, звіти, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, вистави; засновувати школи, садки, притулки, просвітницькі та добротинні заклади». Всі ці заходи, як зазначає О. Кульчицька, «були спрямовані на культурно-просвітницький розвиток українського народу в Одесі»¹⁰.

Отже, одеська «Просвіта» розширила форми роботи своїх галицьких колег. Окрім того, вона робила головний акцент на театральній і культурно-масовій діяльності, багато уваги приділяючи лекційній пропаганді культурних здобутків українського народу.

Товариство розміщувалось по вулиці Софійській, 30, де займало весь другий поверх ошатного будинку – 8 кімнат¹¹. Усередині приміщення були прикрашені малюнками з української старовини, етнографічним матеріалом, портретами гетьманів, письменників і артистів. У залі – світлиці, де відбувалися наукові засідання та суботні літературно-вокально-музичні вечори, розміщувалися два погруддя – Т. Шевченка та В. Антоновича. В одній із кімнат розташовувалась читальня, де зберігались українські (наддніпрянські та галицькі) видання й українська періодика. У «Просвіті» можна було вільно купити газети «Слово», «Рада», «Рідний край»¹².

Одеська «Просвіта» була досить чисельною організацією, поступаючись лише київській організації. На різних етапах існування Товариства нараховувалося від 158 членів (27 грудня 1905 р.) до понад 500 осіб (1 січня 1908 р.). Не останню роль у такій

⁷ «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): збірка матеріалів та документів. Київ, 1998. С. 370.

⁸ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7-8; *Кульчицька О.В.* Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 24–27.

⁹ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Одеса, 1998. С. 90.

¹⁰ *Кульчицька О.В.* Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: Наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 25.

¹¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1908. 20 серпня; *Ніковський А.* З життя «Просвіт» // Рада. 1908. 16 жовтня.

¹² *Дорошенко Д.* З життя «Просвіт»: в гостях у одеських просвітян // Рада. 1907. 19 грудня.

популярності відіграв незначний членський внесок – усього 1 крб. на рік, що зробило можливим брати участь у його роботі навіть малозабезпеченим робітникам¹³.

У 1906 р. «Просвіту» очолив М. Комаров, який намагався охопити різні види діяльності Товариства. З одного боку, він як соборник, прагнув якомога тісніше поєднати інтелектуально й ідейно Західну та Східну частини України. З іншого – намагався включити український національний рух до європейського контексту, про що, зокрема, свідчить одна з його доповідей про рух за відродження ірландської мови у Британії¹⁴.

Двічі на тиждень «Просвіта» влаштовувала «вечори»: по суботах – літературно-вокально-музичні вечори з платою 25 коп. для членів Товариства та 50 коп. для гостей, а по середах – безкоштовні літературно-наукові засідання, де читали й обговорювали реферати з історії, філології, народознавства. Всього за період існування одеської «Просвіти» було прочитано рефератів: у 1906 р. – 61, у 1907 р. – 63 і в 1908 р. – 42¹⁵.

Одним за найактивніших референтів був А. Ніковський. Зокрема, у 1907 р. він прочитав реферати: «Артистична діяльність М. Садовського (з приводу 25-літнього ювілею)»¹⁶, «Нові течії в українській літературі»¹⁷, «Дрібні оповідання Винниченка», «Про поезії Олеся (одповідь на рецензію І. Франко)»¹⁸, «М.К. Заньковецька, як національний талант»¹⁹.

Не звертаючи уваги на різні перешкоди місцевої влади, просвітяни організували бурну діяльність. Насамперед, вони розпочали підготовку видання своєї газети. 1 січня 1906 р. з'явився перший і єдиний номер газети українською мовою «Народное дело», який відразу ж «заарештували», 8 січня просвітяни знову спробували випустити українську газету «Народна справа», але і його «заарештували». Редактором обох газет був Іван Луценко. Була й третя спроба видати українську газету «Вісті» (редактор Любов Шелухіна). Цього разу встигли випустити до заборони п'ять номерів.

Паралельно з випуском українських газет, за сприяння фонду імені Леоніда Смоленського, організували видання українською мовою книжок, що висвітлювали б історію і культуру українського народу. Але, на жаль, діяльність видавничого фонду обмежилася лише двома книжками – «Запорозькі вольності» М. Комарова та «Про Гарібальді, борця за волю італійського народу» І. Бондаренка. Місцева влада всіма силами перешкоджала просвітянам: поліція заарештувала та вилучила майже весь тираж книги І. Бондаренка, а видавця Ю. Фесенка притягнула до відповідальності за те, що почав видання раніше, посприявши відправленню 250 екземплярів для комплектування бібліотек українських «Просвіт».

У грудні 1906 р. одеська «Просвіта» організувала бібліотеку та читальню при ній, яка дуже швидко поповнювалась новими книгами. Прослідкуємо динаміку поповнення

¹³ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть... С. 92-94.

¹⁴ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 84.

¹⁵ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). Одеса, 1998. С. 92.

¹⁶ 3 життя «Просвіт» // Рада. 1907. 8 травня.

¹⁷ 3 життя «Просвіт»: одеська «Просвіта» // Рада. 1907. 30 вересня.

¹⁸ *Шелухін С.* 3 життя «Просвіт»: про діяльність Одеської «Просвіти» // Рада. 1907. 5 грудня.

¹⁹ *Ніковський А.* 3 життя «Просвіт»: святкування ювілею М.К. Заньковецької в Одеській «Просвіті» // Рада. 1908. 25 січня.

бібліотеки: перші книги були куплені у вдови Л. Смоленського²⁰. На початок 1907 р. у бібліотеці нараховувалось біля 1 600 томів книг²¹, а на кінець того ж року – 2 068 томів видань²². Здається, що все було добре, але у повідомленні В. Грищинського про діяльність «Просвіти» зустрічаємо зовсім протилежне: «Наскільки добре тут поставлена справа з рефератами, настільки кепсько стоїть вона з бібліотекою та читальнею. Не дивлячись на те, що читальня кожного дня буває одчинена, в ній нікого і ніколи не буває... Не краще стоїть і з бібліотекою. До цієї пори (листопад 1907 р.) правління «Просвіти» ще не впорядкувало власної бібліотеки і не одчинило її для офіційного користування»²³. Як бачимо, «організація бібліотек та читалень» теж була «небажана» для місцевої влади.

Одеська «Просвіта» ніяк не могла обійтись без політичних конфліктів. 30 листопада 1906 р. у дочки члена правління товариства І. Луценка Анастасії, яка поєднувала роботу секретаря «Просвіти» з членством у партії есерів²⁴, поліція під час обшуку виявила «підпільну типографію і склад нелегальної соціал-демократичної та соціал-революційної літератури». У зв'язку з цим на деякий час Товариство було закрито. 1 грудня всіх членів правління обшукали, проте обшук виявився безрезультатним: окрім приватного листування не виявили нічого. Відпустили всіх, окрім І. Луценка, якого заарештували за зберігання без відповідного дозволу двох револьверів і 19 патронів до них²⁵.

На захист просвітян стала й Анастасія Луценко, яка під час слідства заявила, що про знайдені в її кімнаті типографський шрифт, типографську фарбу та надруковані прокламації есерів ніхто з членів Товариства не знав²⁶. Підозру в антиурядовій діяльності з просвітян зняли і згодом українська організація відновила свою роботу.

Згадані перешкоди лише загартувували просвітян і спонукали до продовження активної діяльності щодо популяризації української мови та культури. Підтримувало їх і те, що одесити все більше гуртувались біля «Просвіти»: «...гарно те, що Просвіта захоплює щоразу більший і повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до “Просвіт”»²⁷.

31 травня 1907 р. «Просвіта» організувала загальні збори під головуванням С. Шелухіна. Розглянувши питання про діяльність Товариства під час літніх канікул, збори постановили «у важкі часи» не припиняти роботу читальні, книгарні та бібліотеки, а наукові засідання та літературно-вокально-музичні вечори влаштовувати за потребою²⁸.

Відсутність грошей у касі Товариства, необхідних для його нормальної роботи влітку, змусила Раду вдатися до позички (300 крб.) і запланувати на літо за ініціативи В.Л. Громашевського проведення в Олександрівському парку (нині – Парк культури та відпочинку імені Т.Г. Шевченка) українського ярмарку («Української гулянки») на кшталт полтавського Сорочинського ярмарку.

²⁰ ДАОО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 599.

²¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1907. 4 квітня.

²² З життя «Просвіт»: повідомлення про діяльність одеської «Просвіти» за 1907 р. // Рада. 1908. 13 травня.

²³ *Грищинський В.* Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.

²⁴ Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 11-12.

²⁵ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 9-10.

²⁶ *Ibid.* Арк. 22.

²⁷ Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3.

²⁸ *Грищинський В.* Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.

Креативна перша «гулянка» відбулася 7 липня 1907 р. Вона проходила з двома оркестрами, кіосками «Вулик», «Кавун», «Хата», прикрашеними у національному стилі, конкурсами, лотереєю та феєрверками. Незважаючи на дощову погоду, одесити виявили значний інтерес до просвітянського заходу, що дало змогу не тільки покрити всі видатки на свято (1 050 крб.), а й отримати 451 крб. чистого прибутку²⁹.

На авторитет «Гулянки» вказує й те, що вона почала проводитись щорічно. У 1908 р. з 19.30 до 2-ї ночі, окрім традиційних пісень і танців, продажу товарів, у парку працював окремих кіоск «відомої ворожки М. Петрової», видавалися призи за жіночу красу та найбільшу кількість листів, одержаних із летючої пошти. 20% зборів жертвувалося у комітет дешевих ідалень для безробітних³⁰.

Деякі перешкоди місцевої влади для просвітян були занадто важкими та болісними. Так, питання про відкриття при «Просвіті» однокласної школи почало розглядатись ще 31 травня 1907 р., коли Раді Товариства доручили розробити проєкт школи та навчальну програму й клопотатися про дозвіл перед місцевою адміністрацією³¹. Невдовзі проєкт був готовий, але через «бюрократичні проволочки» не реалізований³².

Розглянемо детальніше боротьбу «Просвіти» за відкриття школи. У липні 1907 р. Рада подала відповідне прохання попечителю одеського навчального округу. Протягом літа заява побувала в інспектора та директора народних шкіл, канцелярії попечителя й інспектора одеського навчального округу. Останній із формальних причин повернув її Товариству. Про «ходіння по муках» просвітян А. Ніковський писав у «Раді»: «Але у добродія інспектора в запасі є ще немало таких самих розумних причіпок і тим самим повна змога тягти справу без кінця-краю, сподіваючись, що може яке-небудь друге начальство так «роз'яснить» одеську «Просвіту», як вже роз'яснено кубанську та подільську»³³. Клопотання товариства про відкриття початкової школи не було прийняте до розгляду і наступного року, а через півтора року після його подання й взагалі відхилено попечителем навчального округу³⁴.

Царизм, який витратив чимало зусиль для того, щоб прищепити українцям відчуття власної неповноцінності, зневіру у власних силах, виховати із них слухняного «молодшого брата», який ні на крок не може відійти від «старшого», з тривогою спостерігав за успіхами просвітян. Врешті терпець можновладців урвався, і на них посипалися репресії.

Як з боку царської адміністрації, так і з боку лівих сил (особливо радикально налаштованої студентської молоді) лунали звинувачення «Просвіти» у буржуазності, українському шовінізмі та юдофобстві³⁵. Із часом «придирки» градоначальства до діяльності товариства набирали все більш відвертих форм. При читанні рефератів обов'язково мав бути присутній поліцейський чин або чиновник градоначальства, який постійно вступав у суперечки з лекторами та декламаторами, а також фіксував прізвища, адреси та рід занять тих, хто брав участь в обговоренні чи виступав із зауваженнями. При цьому, спроби

²⁹ Луценко І. З життя «Просвіт»: діяльність Товариства «Просвіти» в Одесі // Рада. 1907. 27 липня.

³⁰ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 28 серпня.

³¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1907. 6 червня.

³² ДАМО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33-34; Самойлов Ф. О. Вказ. пр.

³³ Ніковський А. З життя «Просвіт»: справа з школою одеської «Просвіти» // Рада. 1907. 16 жовтня.

³⁴ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 10-11.

³⁵ Лисенко О. В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. Київ, 1990. С. 18.

просвітян скоротити виступи поліцейського суворо каралися міською владою грошовими штрафами «за пререкання с разумными требованиями должностных лиц»³⁶. Однією з форм протесту просвітян проти втручання представника міської адміністрації було демонстративне залишення залу слухачами (як під час засідання Товариства 19 березня 1908 р., присвяченого пам'яті В. Антоновича)³⁷.

31 березня 1908 р. місцева адміністрація в особі генерал-губернатора І.М. Толмачова, який проводив жорстку антиліберальну, антиліву та російсько-шовіністичну політику в дусі свого патрона П.А. Столипіна, заборонила використання «малороссийского наречия» на засіданнях Товариства³⁸, мотивуючи це тим, що крім чиновника Багуна, до обов'язків якого входило бути присутнім на засіданнях Товариства та контролювати його роботу, «нет другого лица знающего малорусское наречие, а с чиновником Багуном всегда бывает пререкания»³⁹. Всю безглуздість цього наказу А. Ніковський розкрив у статті «Лист з Одеси»: «Таким способом виходить, що коли нема чинів, що знають мову, то не можна тою мовою говорити!»⁴⁰. Заборона на вживання української мови діяла півтора місяця та була знята 17 травня 1908 р.

У липні 1908 р. вийшов указ Сенату, згідно з яким діяльність українських освітніх організацій визначалася такою, «що може викликати наслідки, які загрожують громадському спокою»⁴¹. Прийняття указу відкрило шлях російській владі для подальшого тиску на «Просвіти». Цим відразу скористалася царська адміністрація Одеси, яка на деякий час заборонила «просвітянам» влаштовувати «вечори» українською мовою: було введено попередню цензуру на реферати, п'єси та вірші. Посипалися штрафи на членів товариства: голову товариства М. Комарова оштрафували на 100 карбованців⁴². При цьому просвітянам доводилось друкувати повідомлення про заходи «Просвіти» у «Ведомостях градоначальства», примусова реклама в яких коштувала товариству 30 карбованців щомісячно⁴³. Іншими словами, «історія одеської «Просвіти» в 1908 р., це досить сумна історія українського товариства, що не стільки працювало для просвіти українського люду в Одесі, скільки змагалось за спроможність працювати»⁴⁴.

У 1909 р. наступ на український національний рух в Одесі продовжився з більшою силою. Як писав А. Ніковський, одеський градоначальник генерал Толмачов «на біднім товаристві показує свої блискучі стратегічні здібності: веде тривку облогу і потроху відбатовує цілі шматки просвітянської діяльності»⁴⁵. 10 січня 1909 р. Толмачов заборонив читати реферати і декламувати вірші на вечорах Товариства. Літературно-наукові зібрання, які «Просвіта» влаштовувала по середах, мало що ставали закритими, тобто, участь у них

³⁶ Белоусенко О. Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 33-34; Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 28 серпня.

³⁷ Ніковський А. З життя «Просвіт»: в одеській «Просвіті» // Рада. 1908. 27 березня.

³⁸ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 602а. Арк. 22.

³⁹ З життя «Просвіт»: з життя одеської «Просвіти» // Рада. 1908. 8 квітня.

⁴⁰ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1908. 13 квітня.

⁴¹ Кульчицька О.В. Громадська діяльність «Просвіт» півдня України... С. 26.

⁴² Белоусенко О. Гибель «Просвіт»... С. 34; Ніковський А. Одеська «Просвіта» в 1908 році // Рада. 1909. 6 січня.

⁴³ Дорошенко Д. З життя «Просвіт»: в гостях у одеських просвітян // Рада. 1907. 19 грудня.

⁴⁴ Ніковський А. Одеська «Просвіта» в 1908 році // Рада. 1909. 6 січня.

⁴⁵ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 2 січня.

могли брати лише члени Товариства, більшість доповідей взагалі не пропускала цензура⁴⁶. Просвітяни намагались боротись за свої права: вони надіслали до генерала Толмачова своїх представників з проханням скасувати постанову, але у відповідь почули, що їх Товариство «сепаратистська організація» і його потрібно закрити. З цього часу дозволеними видами діяльності для одеської «Просвіти» залишалися лише музика, співи та танці⁴⁷.

Розуміючи, що з бюрократичним апаратом царської влади впоратись не зможе⁴⁸, 5 серпня 1909 р. М.Ф. Комаров подав заяву, в якій через хворобу зрікся місця у Виділі (Правлінні) «Просвіти»⁴⁹.

Головою Товариства став В.Л. Громашевський, який належав до реалістів, що вперто рухались вперед. Якщо на шляху до здійснення його мрії виникали перешкоди, він змінював напрямок своєї діяльності і все ж таки рухався вперед. Так, отримавши відмову від І.М. Толмачова у 1908 р. про заснування «Українського споживчого товариства в Одесі», В.Л. Громашевський взявся поширювати в Одесі українську періодику і тим самим долучився до видавничої справи та налагодив поширення в Одесі провідних українських журналів «Киевская старина» і «Літературно-науковий вістник», газет «Громадська Думка» і «Рада». Загалом щодо українських перспектив Громашевський демонстрував стриманий оптимізм: «все іде, хоча і дуже важко, часом, навіть сумно й боляче робиться, як не маєш, але йде, або хоч сунеться, а все ж уперед, і не зупиняється»⁵⁰.

На плечі В.Л. Громашевського лягла важка справа ліквідації Товариства. Про свій вихід із Правління заявили С. Воропай і Н.М. Ніковська (дружина А.В. Ніковського, уроджена Христо, грекinya)⁵¹, звинувачуючи Правління в інтригах, неповазі до деяких членів. С. Воропай прямо називав своїм кривдником В.Л. Громашевського. 22 листопада 1909 р. закрили книгарню «Просвіти», хоча В.Л. Громашевський всіма силами намагався обґрунтувати протиправність цієї заборони (формальною причиною закриття книгарні послужило те, що нібито Виділ Товариства не повідомив канцелярії градоначальника прізвища відповідальних за книгарню осіб)⁵², а 28 листопада закрили й саме Товариство⁵³. Основною причиною закриття було те, що на думку царської влади національні організації вносять «раздвоение в единый русский народ».

30 листопада Виділ Товариства зібрався на нараду з приводу ліквідації «Просвіти», але близько 23.00 їх розігнала поліція. Останні, прощальні збори просвітян, відбулися 8 грудня 1909 р. Проте, навіть після закриття «Просвіти», посилаючись на те, що потрібно якось врегулювати питання з майном Товариства (книжки, приміщення, умеблювання, експонати), просвітяни збиралися та працювали аж до кінця 1910 р. на квартирах І. Луценка, М. Комарова та І. Липи⁵⁴.

⁴⁶ З життя «Просвіт»: в одеській «Просвіті» // Рада. 1909. 18 січня.

⁴⁷ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 20 січня.

⁴⁸ Ніковський А. Пам'яті М. Комарова // Рада. 1913. 25 серпня.

⁴⁹ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 79-80.

⁵⁰ Ibid. Арк. 1-2.

⁵¹ Ibid. Арк. 74, 97.

⁵² Ibid. Арк. 114-115.

⁵³ Белоусенко О. Гибель «Просвіт»... С. 33; Нарис історії «Просвіти». Львів, 1993. С. 64; Шелухін С. Товариство «Просвіта» в Одесі // Україна. 1907. Т. 1. № 2. С. 45.

⁵⁴ Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). Одеса, 1998. С. 98-99.

Українське життя Одеси на початку ХХ ст. не завершилося із закриттям товариства «Просвіта». На початку 1910 р. на його основі було створено Український клуб (Статут затверджено 8 лютого 1910 р.), за зразком «Англійського клубу»⁵⁵, для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста та музично-драматичне товариство «Українська хата» (статут затверджено 4 квітня 1911 р.)⁵⁶. Завдяки такому кроку просвітяни зберегли матеріальну базу Товариства (бібліотеку, книгарню, історичний музей) й отримали можливість продовжити свою діяльність.

Втім, загальна зневіра, що запанувала у колах українського громадянства Одеси в часи реакції, вплинула як на характер діяльності новостворених організацій, що стали більш ліберальними, так і на бажання колишніх просвітян брати участь в їхній роботі. Членами Українського клубу в квітні 1910 р. було всього 6 чоловік. Безініціативність української громади Одеси викликала справедливу критику А. Ніковського: «Щось надто швидко загула енергія українців; якось мимоволі виникає сумнів щодо колишнього запалу наших, з дозволу сказати, “патріотів”»⁵⁷.

А. Ніковський притримувався думки, що Український клуб має бути, насамперед, культурно-просвітницькою організацією, доступною для всіх верств населення. Він вважав, що приміщення, яке збиралися орендувати для клубу, з його розкішним умеблюванням «буде задешеве для буржуазії і надто заможне для міщанства та інтелігенської молоді», а це, у свою чергу, «відіб'ється на його популярності та прибутках»⁵⁸.

Перші загальні збори Українського клубу, які відбулися 3 жовтня 1910 р., ухвалили заснувати власний хор, драматичний гурток і організувати при Клубі комісії: драматичну, співочу, літературну та дитячих вечорів. А. Ніковський, разом із колишніми просвітянами С. Шелухіним, М. Комаровим, Л. Ковальчуком, І. Липою, В. Чеховським, І. Бондаренком, увійшов до складу літературної комісії. Його дружина – Наталя Миколаївна – працювала у комісії дитячих вечорів (разом із Л. Шелухіною, Є. Чеховською, Ф. Бондаренко)⁵⁹.

Український клуб займав 10 кімнат у будинку Папудової на розі Соборної площі та Преображенської вулиці. Помешкання клубу мало еkleктичне освітлення, залу на 100-120 місць, де було збудовано сцену для проведення урочистих заходів і показу аматорських вистав, 2 картярських кімнати й одну більярду⁶⁰.

У Клубі влаштували вечорниці, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечори, драматичні та оперні вистави, реквізити для яких викупили в «Просвіті»⁶¹. Вечірки, які розпочиналися із середини жовтня, проходили тричі на тиждень: по четвергах (танці та лото), суботах (публічні вистави та танці) та середах (літературні збори членів клубу, оскільки місцева адміністрація заборонила публічне читання рефератів українською мовою)⁶².

⁵⁵ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. 26 с.

⁵⁶ Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. Одеса, 1912. С. 3.

⁵⁷ Ніковський А. Лист з Одеси (сплять собі) // Рада. 1910. 8 квітня.

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 2.

⁵⁹ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 4-5.

⁶⁰ Ніковський А. Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 6 жовтня.

⁶¹ Ibid. 6 жовтня.

⁶² Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 20 жовтня.

Просвітяни контролювали репертуар театру. Зокрема, А. Ніковський вистави, які проходили у жовтні – грудні 1910 р. («Наталка Полтавка», «Мартин Боруля», «По ревізії», «Миротворці», «Зимовий вечір», «Драма без горілки», «Суєта», «Хатня революція»)⁶³ вважав такими, що не відповідають завданням організації та пропонував оновити репертуар на вистави культурно-просвітнього характеру⁶⁴, але безрезультатно. На початку 1912 р. він влучно охарактеризував нову організацію: «зовсім інший коленкор: не просвітиш і не просвітишся»⁶⁵. Невідповідність характеру діяльності просвітян завданню поширення ідей національного відродження, доводить і зменшення чисельності Клубу: 1 січня 1911 р. – 112 осіб⁶⁶, 1 січня 1913 – 78⁶⁷.

Майже одночасно з Українським клубом заходами членів драматичної секції «Просвіти» було організовано музично-драматичну спілку «Українська Хата». Фундаторами Спілки виступили актриса О. Бродницька (Німченко), В. Фоменко та М. Пілецька-Урбанович⁶⁸. У Спілці на українській культурно-освітній ниві працювали люди різні за віком, національністю, статтю, фахом, політичними переконаннями. Серед них були: вчитель А. Вержбицький, історики П. Клепацький, Г. Воропай, агроном О. Гааз, лікарі І. Луценко, І. Липа, професор К. Сапезко, письменники А. Ніковський, М. Комаров, музикант Ю. Осташко, артисти О. Бродницька, Т. Морозова, оперний співак І. Бондаренко.

Перші збори «Української Хати» відбулися 25 серпня 1911 р. в «Домі польським». Присутніх членів було кілька десятків, які обрали раду Спілки на чолі з О. Бродницькою⁶⁹. «Українська Хата» займалась різноплановою діяльністю, створивши для цього три відділи: драматичний, музичний і красного письменства. Актриса О. Бродницька намагалася навіть відкрити курси української драми в 1914 р. та підготувала їх Статут, проте влада не дозволила це зробити⁷⁰.

З початком осені 1911 р. «Українська Хата» розпочала культурно-освітню роботу, почала збирати свою бібліотеку, в якій нараховувались сотні томів книг. Після смерті М. Комарова, одного з найактивніших українських культурно-освітніх діячів Одеси, до Спілки передали його велику бібліотеку з україністики.

Перша вистава «Наталка Полтавка» відбулася 15 жовтня 1911 р. в залі польського товариства «Огнісько». Це сталося завдяки плідній співпраці українського та польського товариств в Одесі на культурно-освітній ниві⁷¹. Ще одна вистава відбулася наприкінці жовтня. Тоді ж було прочитано два реферати («І. Котляревський та його життя» В. Фоменко, «М. Кропивницький та його творчість» О. Німченко), організовано хор⁷².

У 1915 р. заходами членів спілки «Українська Хата» та за ініціативи А. Ніковського розпочалося видання журналу «Основа», який став фактичним продовженням закритого в

⁶³ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 6.

⁶⁴ Ніковський А. Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 19 листопада.

⁶⁵ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 1.

⁶⁶ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 24.

⁶⁷ Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть... С. 101.

⁶⁸ Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. Одеса, 1912. С. 3.

⁶⁹ Ibid. С. 4.

⁷⁰ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 602а. Арк. 15.

⁷¹ ДАОО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22.

⁷² Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік... С. 4.

1914 р. «Літературно-Наукового Вістника», що виходив у Києві. Редакція журналу містилася на Коблевській, 30, де практично втілювали його видання члени «Української Хати» І. Гаврилюк і В. Буряченко. А. Ніковський рекомендував у своєму листі надсилати перший номер «Основи» всім передплатникам «Літературно-Наукового Вістника»⁷³. Передплатити «Основу» можна було в будь-якій українській книгарні Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Катеринодара, Одеси, Петрограда і Москви. Окрім того, засланим українським діячам – доктору В. Охримовичу до с. Богучани Єнісейської губернії, І. Лизановському в м. Нарим Томської губернії, доктору Ст. Юрику в м. Рибінськ Ярославської губернії, М. Мочульському в м. Буїнськ Сибірської губернії, часопис надсилався безкоштовно⁷⁴.

У журналі друкувалися відомі українські культурно-освітні діячі: В. Винниченко, О'Коннор-Вілінська, М. Воропай, Олександр і Михайло Грушевські, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко, А. Ніковський, С. Павленко (С. Шелухін), С. Русова, С. Єфремов, Г. Чупринка, Л. Старицька-Черняхівська й інші. Але через військові дії було надруковано лише три книги часопису.

«Українська Хата» постійно влаштовувала Шевченківські вечори, читання та обговорення рефератів, постановку українських п'єс. Тісно співпрацювала з українськими кооперативами в Одесі під назвою «Наша кооперація», а також з українською книгарнею «Діло», якою завідував один із засновників «Братства тарасівців» В. Боровик, на вулиці Преображенська, 11. За словами Ю. Липи, саме в «Українській Хаті» молодь Одеси вперше дізналася про «Український легіон» січових стрільців і за що він воює⁷⁵.

«Українська Хата» неодноразово організовувала спектаклі за участю зірок української сцени, які гастролювали в Одесі. Так, у 1916 р. були організовані спектаклі за участю П. Саксаганського та М. Заньковецької, що викликало неабиякий резонанс у місті.

У квітні 1916 р. члени «Української Хати» гучно відзначили свій п'ятилітній ювілей та переїхали у новий будинок кооперативного товариства «Наша кооперація», де часто відбувалися українські концерти та вистави, проводились цікаві вечори. В журналі «Украинская жизнь», який виходив під редакцією С. Петлюри у Москві, з цього приводу зазначалося, що товариство проіснувало в Одесі більше, ніж «Просвіта».

Одеському товариству «Українська Хата» судилося бути не лише культурницькою організацією, проіснувавши до початку революційних подій 1917 р. вона набула політичного значення. Навесні 1917 р. спілку «Українська Хата» представляв на Українському національному з'їзді, який надав повноваження Центральній Раді представляти та захищати український народ, відомий в Одесі вчений-філософ і громадський діяч Михайло Гордієвський. У цьому аспекті дана організація має дещо схожу долю із київським клубом «Родина», в якому 4 березня 1917 р. було створено Українську Центральну раду (УЦР) – головний осередок української революції. У лютому 1917 р. членами Спілки було створено Одеський український керівничий комітет на чолі з С. Шелухіним, І. Луценком і В. Чехівським⁷⁶.

⁷³ ДАОО. Ф. 746. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁷⁴ Ibid. Арк. 40.

⁷⁵ Липа Ю. Галичани над морем (1917-1918). *Просвіта: альманах-календар*. Львів, 1995. С. 121.

⁷⁶ Винковський Т. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук. Одеса, 1999. С. 103.

З початком революційних подій у 1917 р. «Українська Хата» активно працювала і серед військових по українізації військових частин. Ось як про роботу Спілки красномовно свідчить дослідник тих подій В. Коновалов у своїй книзі «Красный флаг над Одессой»: «Українські буржуазні націоналісти використовували цілий арсенал засобів за допомогою яких маскували справжні цілі буржуазії. Вони мали свій клуб на Княжій вулиці під назвою «Українська хата», видавали газету «Українське слово», влаштовували вистави, лекції, літературні вечори»⁷⁷.

Отже, під час революції 1905-1907 рр. зростає активність діячів національного спрямування у багатьох куточках Російської імперії. Особливістю цього процесу в Одесі було те, що вони гуртувались здебільшого навколо культурно-просвітницьких товариств – «Просвіти» та спадкоємиці, що виникла на її традиціях і підґрунті – «Української хати». Популярність цих організацій зумовлювалась тим, що вони були одними із небагатьох осередків пропаганди українських визвольних ідей і легальним містком, через який підтримувався зв'язок національно свідомої інтелігенції з народними масами. Діяльність «Просвіт» приваблювала представників різних кіл громадськості, особливо українську молодь, яка шукала можливості виявити та реалізувати свої патріотичні почуття.

Про значення «Просвіти» для національного руху та пробудження самосвідомості народу А. Ніковський у «Раді» писав наступне: «Просвіта» самим фактом свого існування. Своїми рефератами, ...своїм впливом на середній прошарок громадянства зробила те, що громадянство знає про українство, про його позицію, ...про вимоги сучасного українства і його певні сталі переконання»⁷⁸.

Але, на жаль, через декілька років товариство «Просвіта» з вини уряду Російської імперії припинило свою діяльність і лише у січні 1918 р., на новому етапі визвольних змагань, коли її давній діяч І. Луценко брав участь у виборюванні незалежності України, а С. Шелухін, І. Липа та А. Ніковський увійшли до кола українських державних діячів, «Просвіта» на деякий час відродилася. Розпочався процес утворення українських шкіл. Щоправда, ще раніше, навесні 1917 р., почала виходити газета «Українське слово», співавтором якої був Іван Липа. У «Вестнику Одесского земства» за 1918 р. було надруковано українською мовою Статут одеського товариства «Просвіта». Але громадянська війна, часті зміни влади знову перешкоджали стабільній роботі «Просвіти».

Повністю відновитись «Просвіта» змогла лише у 1988 р., в умовах шаленого тиску комуністичної номенклатури. Спочатку це було зареєстроване Ленінським райвиконкомом м. Одеси «Товариство шанувальників української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка» (21 жовтня 1988 р.). Очолювала його завідувача бібліотеки № 10 Н. Білінська. У зборах брали участь студенти, вчителі, письменники, бібліотекарі й інші представники творчої інтелігенції. Згодом на його основі створили товариство «Південна Громада». Головами організації були: Наталя Білінська, Валерій Грошко, Борис Янчук, Володимир Чумаченко, Сергій Лобан, Михайло Аксанюк, Олександр Чайківський, Михайло Мацюк, В'ячеслав Кушнір. У 1993 р. було створено Одеське обласне об'єднання ВУТ «Просвіта», яке очолювали Володимир Гарбарчук, Валерій Рудюк, Олександр Птащенко, Галина Дольник, Олександр Степанченко.

⁷⁷ Коновалов В. Красный флаг над Одессой. Одесса, 1977. С. 103.

⁷⁸ Ніковський А. З життя «Просвіт»: про загальні збори одеської «Просвіти» // Рада. 1908. 12 липня.

Нині одеська «Просвіта» нараховує приблизно два десятки зареєстрованих районних і міських осередків на Одещині та має сотні членів Товариств. Її діяльність, як і раніше надихає молодь цінувати рідний край, його культуру та традиції.

Alisa Lozheshnyk, Nila Lozheshnyk

Cultural-Educational Organizations of Odesa in the early XX century

Abstract: Based on the development and analysis of the source base, which includes legal acts that created legislative prerequisites for the activities of «Prosvita», articles in newspapers and magazines of the first quarter of the 20th century, documentary materials of the State Archive of the Odesa Region, as well as research materials about . Bardash, in which the influence of the Russian autocracy on the social and cultural life of Transnistrian Ukraine in 1900-1917 was considered, where, in particular, attention was paid to the existence of «Prosvita» societies; O. Lysenko, which analyzes the formation of «Prosvita» societies in the Dnieper region and a number of works dedicated to the activities of Odesa «Prosvita» by O. Boldyrev, O. Kulchytska, O. Yareshchenko, A. Mysechka, the article highlights the formation and social activities of the «Prosvita» society (Odesa) and its heirs – the «Ukrainian Club» society and the «Ukrainian House» union.

Founded on October 30, 1905, in the private apartment of doctor Ivan Lutsenko by representatives of the Odesa Community, following the example of the famous «Prosvita» in Galicia, the «Prosvita» society became the first enlightenment organization in the Dnipro region and the Black Sea region. The society was headed by: doctor Ivan Lutsenko (chairman), Serhii Sheluhin (deputy). F. Havrylko, M. Klymenko, L. Kovalchuk, I. Lypa, D. Sigarevich, O. Fisak, O. Fisun joined the board of the Society.

At the beginning of 1910, on the basis of Prosvita, the Ukrainian Club was created to provide entertainment and pleasure for the city's residents, and the Ukrainian House musical and dramatic union. Thanks to this step, enlightened people preserved the material base of the Society (library, bookstore, historical museum) and got the opportunity to continue their activities.

Odesa «Prosvita», as a legal form of existence of the Southern community, was one of the stages of the development of the national liberation movement in the Black Sea region, which had a local basis and at the same time was part of the all-Ukrainian process of the second half of the 19th – early 20th centuries. The main directions of its activity were: conducting Ukrainian studies courses, development of Ukrainian education, publication and distribution of Ukrainian-language press and books, development of Ukrainian science, literature and art.

Keywords: «Enlightenment», enlightenment organizations, Ukrainianization, national culture, liberation competitions, «Ukrainian Club», «Ukrainian Hut»

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 355.1-055.2 (410+47) «1939/1945» (02)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.161>

*Валерій Грицюк**

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ЖІНОК КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Рецензія на монографію: *Залеток Н.* Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. Київ: ПФ «ПП «Фоліант», 2022. 432 с.

Наталія Залеток



**ЖІНКИ НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА СРСР
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**



Здійснене Наталією Залеток дослідження особливостей організації військової служби жінок у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни представляє не тільки науковий, а й практичний інтерес. Його важливість визначається потребами сьогодення, коли для національної стійкості, оборони держави від повномасштабної агресії з боку російської федерації¹ має ефективно використовуватись весь потенціал людського чинника захисників і захисниць України. Крім того актуальність монографії продиктована недостатньою розробкою у вітчизняній і зарубіжній історичній науці заявленої теми, відсутністю її цілісного, ґрунтовного й об'єктивного студіювання.

Визначаючи низку основних чинників, які впливають на процеси сучасного військового будівництва та, зокрема, гендерної політики у секторі безпеки і оборони, обов'язково слід враховувати як історичний досвід служби жінок у війську державних утворень на землях України, так і досвід військової служби жінок і вирішення гендерних проблем у провідних

* *Грицюк Валерій Миколайович* – доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>; e-mail: skifwo@email.ua

¹ Це не орфографічна помилка, а прийнята після 24.02.2022 р. в українському суспільстві практика писати назву держави-агресора з маленької букви, що показує зневажливе ставлення до неї зі сторони автора допису. – *Прим. ред.*

країнах світу. Саме цей принцип закладений в основу дослідження Наталії Валеріївни. Вважаю, що такий підхід є загалом продуктивним і дає можливість критично подивитися на набутий досвід, до якого ми нині звертаємося розбудовуючи українське військо в умовах війни проти України.

На українських теренах з давніх-давен активну участь у війнах на рівних з чоловіками брали жінки. З античних часів дійшла легенда про існування жінок-воїнів – амазонок, які давніми авторами локалізуються у Причорноморських землях. Достовірність відомостей античної традиції про амазонок знаходить пряме підтвердження в археологічному матеріалі. Саме у степах України археологами фіксуються окремі курганні могильники, де поховані войовничі жінки. Всі античні автори, починаючи з Геродота, відмічали як найголовнішу рису способу життя амазонок – участь у військових діях. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський писав: «У цих народів жінки подібно чоловікам залучаються до війни і ніскільки не поступаються їм в хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях»². Римський автор Полієн залишив нам свідчення про сарматську царицю Амагу та її блискучий військовий рейд до Криму.

В усі історичні періоди державотворення в Україні, у відповідальні моменти історії нашої держави, жінки на рівних з чоловіками брали участь у війнах. Дослідниця Надія Вавилова дійшла висновку, що найбільшого гендерного рівноправ'я у військовій сфері було досягнуто у радянський період. Аналіз історичного досвіду служби жінок у військах державних утворень на землях України дає підстави говорити про спадковість цієї військової традиції, яка відродилася у Збройних Силах незалежної України.

Чи не найбільш масштабним залученням жінок до військової служби стала Друга світова війна. Саме цей період студіюється у монографії Наталії Залеток.

Логічною видається структура монографії та викладення у ній опрацьованих авторкою матеріалів. Вони відповідають як меті, так і завданням роботи. У монографії дотримано усіх вимог до подібного виду наукових робіт: обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та основні завдання роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні межі наукової праці, відображено наукову новизну одержаних результатів.

Серед найважливіших дослідницьких завдань, які ставить здобувачка, знаходимо наступне: проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми; схарактеризувати методологічну основу дослідження; окреслити соціальне становище жінок у Великій Британії та СРСР напередодні війни; визначити особливості залучення жінок до служби в армії та парамілітарних формуваннях у міжвоєнний період; висвітлити нормативно-правове регулювання служби жінок у збройних силах впродовж Другої світової війни; висвітлити умови служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР у 1939–1945 рр.; дослідити особливості висвітлення проблеми жіночої служби у роки Другої світової війни в публічних виступах політиків; порівняти британську та радянську агітаційну пропаганду у сфері залучення жінок до лав збройних сил; окреслити загальні особливості демобілізації та вшанування пам'яті ветеранок Другої світової війни у Великій

² *Латышев В.В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. 1947. № 1–4. С. 310.

Британії та СРСР; проаналізувати соціокультурну інтерпретацію досвіду жінок, які служили у війську, ними самими та рештою членів соціумів Великої Британії та СРСР (с. 9).

Порушені у монографії проблеми не лише дають змогу глибше осягнути сутність залучення жінок до військової служби в означених країнах у 1930-1940-х рр., а й врахувати здобутки та помилки минулого. Особливої актуальності дослідження набуває на тлі російсько-української війни. Адже, починаючи з 2015 р., згідно з даними АрміяInform, спостерігається стрімке зростання чисельності жінок на військовій службі: з 14 319 осіб у 2015 р. до 32 569 осіб у 2021 р.³ Чимало українських військовослужбовиць захищає нашу країну від російської агресії на передовій. Тому вважаємо, що ознайомлення з положеннями та висновками монографії буде корисним.

Під час роботи над монографією авторці вдалося опрацювати широке коло різноманітних джерел, як-то законодавчі та нормативно-правові акти, стенограми законодавчих органів; мемуари, щоденники, інтерв'ю, виступи ветеранів і ветеранок, офіційних осіб (використані як документи з паперовим носієм, так і аудіозаписи); низку різноманітних архівних матеріалів з проблеми; широкий пласт тогочасних періодичних і неперіодичних видань, світлин і статистичних матеріалів (с. 33-42).

У розділі «Становище британських і радянських жінок у суспільстві та їхня участь у парамілітарних організаціях (1910-1930-і рр.)» Наталія Залеток робить історичний екскурс у міжвоєнний період, коли були закладені підвалини організації жіночих резервів для британської та радянської армій. Висвітлюючи соціальні статуси жінок у Великій Британії та СРСР, авторка демонструє спільне та відмінне у політичному представництві жінок, розвитку жіночих рухів, становищі жіноцтва на ринку праці, регулюванні урядами репродуктивних прав тощо (с. 51-70). Відображаючи суттєву різницю у підходах урядів Великої Британії та СРСР у залученні жінок до участі у парамілітарних організаціях, авторка цілком слушно констатує, що їхньою причиною, насамперед, були особливості зовнішньополітичних курсів держав. Якщо Велика Британія у 1930-х рр. була прихильницею дипломатичного вирішення конфліктів, то СРСР активно впроваджував курс на приховану мілітаризацію. Тому поки у Великій Британії активісти намагалися довести уряду доцільність створення організацій, які б могли забезпечити кадрові резерви з числа жіноцтва для збройних сил, СРСР на державному рівні активно заохочував всі прошарки населення віком 10-60 років до освоєння основ військової справи та цивільного захисту (с. 70-86).

У розділі «Політика щодо залучення жінок до служби в збройних силах у Великій Британії та СРСР (1939-1945 рр.)» здійснено масштабне зіставлення особливостей нормативно-правового регулювання військової служби жінок, а також організації побуту військовослужбовиць. Наталія Залеток вказує, що попри різні підходи до формування жіночих резервів до війська напередодні війни, британський і радянський уряди були змушені у великих масштабах мобілізувати жіноче населення для військової служби та роботи у промисловості. Головною відмінністю між країнами у цьому питанні було те, що британський уряд офіційно заборонив жінкам на службі застосовувати зброю та брати

³ Козубенко О. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру // АрміяInform. 2021. 4 грудня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/04/skilky-zhinok-vijskovosluzhbovciv-sluzhat-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-novi-dani-kadrovogo-czentru/>

безпосередню участь у боях. Натомість СРСР таких обмежень не запроваджував, однак певний час замовчував факти спрямування військовослужбовиць на передову. Проте й у Великій Британії було все не так однозначно, адже для збереження «небойового» статусу британських військовослужбовиць уряд перекласифіковував посади, які раніше вважалися бойовими, на небойові, щоб набирати на них жінок (насамперед, йдеться про війська протиповітряної оборони). Крім того, залишалися поза увагою й агентки Управління спецоперацій, яких хоч і було небагато, проте деякі з них так само отримали бойових досвід у роки війни попри офіційні заяви. Крім того, спільною для обох держав була тактика заміщення чоловіків жінками на небойових посадах у війську задля вивільнення останніх для відправлення на фронт (с. 87-100).

У цьому самому підрозділі Наталія Залеток демонструє і низку подібностей у колах військових посад, на які, насамперед, залучалися британські та радянські жінки, вказує на спільне та відмінне в їхній підготовці й особливостях побуту під час навчання та на службі. Авторка доводить, що Велика Британія приділяла більше часу тренуванням військовослужбовиць, тоді як у СРСР траплялися випадки відправлення на фронт слабко підготовлених воячок (с. 100). Для обох країн у перші роки війни були характерні логістичні труднощі, які безпосередньо вплинули на умови побуту військовослужбовиць, як-то: брак форми, неможливість організувати комфортні умови проживання тощо. Хоча, насамперед, умови побуту жінок залежали від «ступеня залученості території країни до збройного конфлікту, роду військ, етапу війни, конкретного завдання підрозділу» (с. 359).

Особливий інтерес становить розділ «Служба жінок у військових формуваннях у публічному дискурсі Великої Британії та СРСР (1939-1945 рр.)». Попри різний характер політичних режимів двох країн, який, безумовно, накладав відбиток на особливості публічного дискурсу їхніх політиків, авторці вдалося продемонструвати динаміку кардинальних змін у позиціях очільників Великої Британії та СРСР у роки війни – В. Черчилля та Й. Сталіна – щодо присутності жінок в армії. Було встановлено, що політичні лідери часто маніпулювали проблемою в угоду політичним інтересам. Часто замовчуючи реальний внесок жінок на військовій службі, В. Черчилль і Й. Сталін активно розширювали коло доступних для них видів робіт у війську (с. 177-212).

Водночас Наталія Залеток відверто зазначила, що порівняти риторику депутатів представницьких органів країн з цієї проблеми досить складно. Адже якщо у Великій Британії у стінах обох палат парламенту спостерігалися жваві дискусії щодо військової служби жінок, то в СРСР дискусій, як таких, не було і виступи депутатів тамтешньої Верховної Ради зводилися до оспівування «справедливої» радянської влади та легітимізації ухвалених раніше у вузьких колах очільників держави рішень (с. 193).

Не можна оминати увагою і встановлену Наталією Залеток закономірність у деяких документах ЦК ВКП (б). Авторка поділила їх на «інклюзивні» й «ексклюзивні» (с. 205-210). Перші були адресовані, насамперед, жінкам і видавалися напередодні Міжнародного жіночого дня (8 березня). У них згадки про присутність жіноцтва у лавах Червоної армії траплялися. Тоді як у другій категорії, орієнтованій на суспільство загалом, про жінок у складі регулярної армії зазвичай не згадували взагалі. Звертання до військовослужбовців різних родів військ було у чоловічому роді, а подекуди до них зверталися як до «синів» Вітчизни. «Дочки» ж залишалися поза увагою. Авторка припускає, що така політика СРСР

була спрямована на збереження чинного гендерного укладу, до відновлення якого почали повертатися вже у перші повоєнні роки.

На основі аналізу широкого кола неперіодичних видань часів війни Наталія Залеток ретельно порівнює особливості видавничої політики цих країн у контексті державної пропаганди. Авторка чітко продемонструвала, що неперіодичні видання воєнних років складно віднести до повноцінної історіографії, адже їхня мета, насамперед, була ідеологічно-просвітницькою, а автори, що їх готували, здебільшого не мали фахової історичної освіти та не застосовували критичні підходи і загальноприйнятую наукову методологію. Ба більше, у книзі показано вплив на їхній зміст державних органів Великої Британії та СРСР, які виконували функції цензури у роки війни – Міністерства інформації та Главліту відповідно (с. 212-231).

Непересічне значення у формуванні образу військовослужбовиць у суспільствах Великої Британії та СРСР мали матеріали періодичних видань 1939-1945 рр. Слушними є зауваги авторки щодо спільного звертання у них до поточного збройного конфлікту як «народної» та «тотальної» війни, в якій немає чіткої межі між фронтом і тилом (а отже, і все населення, незалежно від статі та віку, бере участь у ньому); виправдання залучення жінок до військової служби необхідністю пришвидшити перемогу у війні (с. 294-298).

Проте найцікавішими, на наш погляд, є виявлені авторкою відмінності у висвітленні у друкованих ЗМІ військової служби жінок. Так, навіть саме слово «жінка» застосовувалося у британських і радянських газетах по-різному. Зокрема, у Великій Британії воно вживалося часто у різних контекстах, які відображали увесь широкий спектр форм національної служби жіноцтва (як цивільної, так і військової) (с. 231-232). Натомість у СРСР найчастіше жінки згадувалися у контексті висвітлення катувань і звірств ворожої армії щодо них. На другому місці були матеріали про партизанські загони та медсестринські організації, присутність жінок в яких висвітлювалася також доволі широко та відкрито. Коли ж йдеться про статті, присвячені військовослужбовицям, то ситуація кардинально відрізняється. Таких матеріалів було значно менше й у них до жінок найчастіше звертали як до «дочок» і «сестер», або ж просто обмежувалися конкретними прізвищами героїнь (с. 264-268).

Уникнення використання слова «жінки» у контексті захисту рідної землі від загарбників, напевно, було спричинено намаганням влади зберегти за жінками, насамперед, статус жертв, адже саме матеріали з деталізацією звірств нацистів щодо них домінували у радянських газетах. Це сприяло підвищенню бойового духу армії та посилювало бажання помститися (с. 267-268). У Великій Британії також зафіксовані аналогічні спроби зберегти чинний розподіл гендерних ролей через засоби масової інформації. Однак у них це робилося шляхом публікації відверто сексистських матеріалів щодо військовослужбовиць, а також постійного підкреслювання їхньої допоміжної та «небойової» ролі у війську (с. 236-237).

У розділі «Соціокультурна інтерпретація досвіду британських та радянських жінок на службі в збройних силах у 1939-1945 рр.» Наталія Залеток, на основі залучення численних особистих свідчень ветеранів і ветеранок Другої світової війни, здійснила спробу порівняльного аналізу самосприйняття військовослужбовицями Великої Британії та СРСР власного місця та ролі в армії, а також ставлення суспільств цих країн до жінок в

армії (с. 299-354). Авторці вдалося показати низку подібностей у сприйнятті представницями Великої Британії та СРСР різних аспектів, пов'язаних з війною та їхньою участю у ній, і одночасно зацентрувати увагу на наявності абсолютно різних позицій у середовищі жіноцтва щодо особливо резонансних тем, таких як ставлення до війни, вбивства, норм моралі тощо. Останнє доповнює вже наявні дослідження з проблеми, які підважують стійкі стереотипізовані уявлення щодо «прийнятних» для жінок поведінкових моделей.

У висновках Наталія Залеток виокремлює 11 основних подібностей у політиці урядів Великої Британії та СРСР щодо організації військової служби жінок у роки Другої світової війни. На основі проведеного порівняння авторка робить важливий підсумок: «коли йдеться про питання гендерного укладу, відмінності між політичними режимами відходять на другий план, поступаючись місцем їхній патріархальній сутності» (с. 366).

Оцінюючи монографію Наталії Залеток «Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни» загалом, маємо констатувати, що вона є ґрунтовним і завершеним дослідженням, яке суттєво доповнює наявні в історіографії дослідження з гендерних проблем. На мою думку, монографія становить значний науковий і практичний інтерес. Вона розрахована на широке коло зацікавлених у проблематиці осіб – науковців, викладачів, студентство, громадських активістів, військовослужбовців, політиків тощо, а також спонукає їх до активного обговорення представлених у дослідженні результатів.

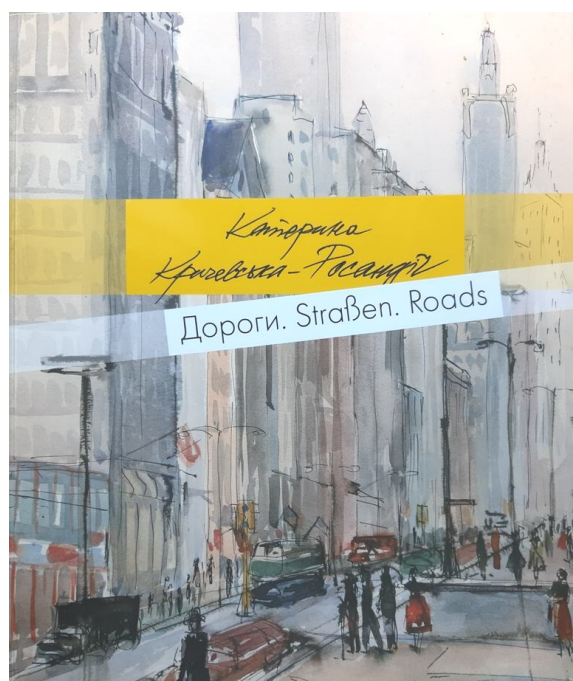
УДК 75 : 929

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.162>

*Олена Подобед**

ЖИТТЄВІ Й МИСТЕЦЬКІ ДОРОГИ КАТЕРИНИ КРИЧЕВСЬКОЇ-РОСАНДІЧ

Рецензія на альбом: Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads / Музей української діаспори; упоряд. О. Підсуха. Київ: Huss, 2021. 248 с.



Протягом не одного десятиліття українська культура розвивалася та продовжує розвиватися паралельними потоками на материковій Україні й у країнах розселення українських емігрантів і діаспоріан. Понад століття українські митці та мисткині у країнах Європи й Америки виконували та виконують важливу місію в рамках культурної дипломатії. Однак донедавна колосальний культурний пласт, створений українськими митцями поза межами України, залишався *tabula rasa* для громадян України. Протягом кількох останніх десятиліть поступово повернуто в український інформаційний простір десятки імен українських письменників, художників, скульпторів, театральних діячів.

У цьому контексті привертає увагу міжмузейний міжнародний проєкт, реалізований у 2021 році з ініціативи київського Музею української діаспори. Він був присвячений творчості представниці всесвітньовідомої мистецької династії Кричевських – Катерині Кричевській-Росандіч (02.09.1926 – 03.11.2021). Організатори проєкту ставили на меті познайомити широку громадськість з колосальним пластом національної культурної спадщини онуки Василя Кричевського й у такий спосіб долучитися до відзначення 95-ліття від народження української й американської художниці. Важливо, що реалізація проєкту відбулася за життя мисткині та меценатки.

* *Подобед Олена Андріївна* – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7819-1439>; e-mail: o.a.podobyed@npu.edu.ua

Структурно міжмузейний міжнародний проєкт складався з чотирьох виставок і видання альбому. Проєкт розпочався з виставки «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги і люди» в Музеї української діаспори (29.07. – 19.09.2021). Експозиція ознайомила відвідувачів із творчою лабораторією художниці в контексті її навчання, мистецьких впливів, доленосних зустрічей і родинного оточення. Уперше експонувалися роботи раннього періоду творчості Кричевської-Росандіч – акварелі 1941-1943 років.

Наступним естафету підхопив Національний музей «Київська картинна галерея», у стінах якого протягом 29.09. – 17.10.2021 р. відбувалася виставка «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads». В експозиції були представлені найяскравіші краєвиди художниці: від замальовок с. Хохітва 1943 р., пейзажів Німеччини та Франції, написаних у ДіПі-таборах, до каліфорнійських етюдів та українських акварелей зрілого періоду творчості.

Окрім того, протягом 2-30 вересня 2021 р. в музеях міст, тісно пов'язаних з історією роду Кричевських, відбулася мультимедійна виставка «Катерина Кричевська-Росандіч. 95». Так, у Полтаві, Сумах, Лебедині й Опішному можна було побачити 95 вибраних робіт мисткині. У свою чергу, на онлайн-виставці «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги», що у вересні 2021 р. розташовувалася на фейсбук-сторінці Музею української діаспори, було представлено 19 вибраних творів художниці з колекцій українських і світових музеїв.

Останнім акордом проєкту став вихід науково-мистецького альбому «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads», презентація якого відбулася 12 жовтня 2021 р. у приміщенні Національного музею «Київська картинна галерея». Вихід у світ рецензованого альбому став неабиякою подією у науковому та мистецькому житті України. Це перше видання, в якому опубліковано дослідження життєвого й творчого шляху Катерини Кричевської-Росандіч, окремі сторінки її рукописів, представлено широку ретроспективу творчості мисткині – 272 роботи – акварелі, олійні роботи, тиражна графіка та скетчі, а також оприлюднено вибрану хронологію життя і творчості художниці.

Привертає увагу назва альбому «Дороги. Straßen. Roads», написана трьома мовами. Це не випадково. Життєва й мистецька дорога Катерини Кричевської-Росандіч розпочалася в Україні, яка у подальші роки еміграції залишалася для діячки духовним орієнтиром. Далі, у силу обставин, дорога привела Катрусю до Європи, де сформувався її художній смак і стиль. Окрім того, у повосенній Західній Німеччині для багатьох переміщених осіб і біженців з України вирішувалася екзистенційна проблема: бути чи не бути? Саме в Європі, за умов постійної загрози примусової репатріації на «родіну», родина Кричевських змогла відстояти своє право на життя і творчість у вільній країні. З Німеччини дорога привела юну Катрусю до США. Сонячна Каліфорнія на наступні 70 років стала для неї другою домівкою.

Жовтий колір використано в оформленні обкладинки та сторінок альбому не випадково. Це улюблений колір Катерини Кричевської-Росандіч, щоправда мисткині був до вподоби більш м'який – «меланхолійний світло-жовтий»¹.

Структурно альбом складається з 5 статей, 2 опублікованих джерел і каталогу робіт Кричевської-Росандіч. Авторами статей стали мистецтвознавиці, культурологині та мисткині з України, які були безпосередньо знайомі з пані Катериною, протягом не одного

¹ Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads / Музей української діаспори; упоряд. О. Підсуха. Київ: Huss, 2021. С. 20.

року / десятиліття листувалися з нею, товаришували, досліджували життєвий і творчий шлях діячки, влаштовували виставки її творів на батьківщині.

Зі сторінок їхніх праць постає образ щирої та щедрої, цілеспрямованої та працьовитої, загартованої життям і сильної духом, відкритої до спілкування та співпраці художниці й меценатки з чарівною посмішкою. Катерину Кричевську-Росандіч, яка проживала далеко поза межами України, життя спонукало виконувати важливу місію – вона стала не лише берегинею пам'яті про знамениту мистецьку династію Кричевських, а й змогла зберегти для прийдешніх поколінь окремі роботи діда Василя Кричевського, колекцію робіт батька Василя Кричевського (молодшого) та дядька Миколи Кричевського, частину сімейного архіву, а загалом – «культурні коди» українського народу. Майже усі мистецькі роботи та значну частину архіву, а також власні твори щедра меценатка передала на батьківщину і вони вже стали окрасою музеїв у Києві, Полтаві, Опішні, Сумах і Лебедині. Таким чином Кричевська-Росандіч долучилася до повернення із забуття безцінного пласту національної культури та створила передумови для ознайомлення українців з мистецькою спадщиною родини, до якої і сама мала честь належати.

Оксана Підсуха, мистецтвознавиця, директорка Музею української діаспори, у нарисі «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads» вперше в історіографії зробила спробу проаналізувати життєвий і творчий шлях мисткині. Джерельну основу дослідження склали опубліковані спогади української художниці², її інтерв'ю, дане Оксані Підсусі 2015 р. у Каліфорнії (США), документи з особистого архіву Кричевської-Росандіч, світлини з фондів Музею української діаспори, матеріали преси. Дослідниця дійшла висновку, що виняткове значення на формування світогляду маленької Катрусі справила її родина – дідусі Василь і Федір Кричевські, батьки Василь (молодший) та Олена Кричевські, дядько Микола Кричевський. Не дивно, що «творчі гени» вплинули на вибір професії Кричевської-Росандіч, яка, можна сказати, народилася «з пензлем у руках».

Катерині Кричевській-Росандіч судилося прожити довге життя, однак лише 15 із 95 років їй довелося провести в рідній Україні. У 1943 р. батьки Катерини, як і чимало представників української інтелігенції, прийняли непросте рішення стати на шлях вимушеної еміграції. Далі були Чехія, Австрія, Німеччина та віїзд за океан, до США. На думку О. Підсухи, саме дороги еміграції стали «головним життєвим університетом для Катрусі»³. В Америці Кричевська-Росандіч змогла реалізувати себе як професійна художниця: її роботи були окрасою виставок, їх вважали за честь мати у своїх приватних колекціях поціновувачі мистецтва. Тут вона знайшла й особисте щастя.

Новим імпульсом не лише для творчості, а й для багатогранної громадської та благодійницької діяльності Катерини Кричевської-Росандіч стало проголошення незалежності України. Через півстоліття після вимушеної еміграції у 1993-му році діячка змогла побувати на батьківщині. Відтоді вона стала щирим другом не одного музею, до яких протягом наступних трьох десятиліть передавала неоціненні скарби – твори живопису родини Кричевських, меморіальні речі та документи з власного архіву.

Привертає увагу стаття Ганни Лексіної, мистецтвознавиці, заступниці директорки Музею української діаспори, «Микола і Катерина Кричевські. Учителі і учениця». Взнявши

² Кричевська-Росандіч Катерина. Мої спогади. Київ: Родовід, 2006. 208 с.

³ Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads... С. 14.

за основу спогади Кричевської-Росандіч, а також світлини та роботи Миколи і Катерини, дослідниця реконструювала творчі взаємовідносини «французького» дядька і племінниці. Авторка дійшла висновку, що вирішальний вплив на формування творчої манери художниці справив саме брат батька – Микола Кричевський. Захопившись у дитинстві легкими та повітряними пейзажами Парижа і Венеції, написаними М. Кричевським, Катерина вже у дорослому віці у США й Італії отримала довгоочікувану можливість опанувати під керівництвом «Колі» секрети створення імпресіоністичних акварелей.

Культурологиня, с.н.с. Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Галина Галян у невеликій статті окреслила основні напрями взаємовідносин Кричевської-Росандіч із Полтавщиною та полтавцями: родинні, особисті, мистецькі та меценатські. У свою чергу, Ніна Саєнко, мисткиня декоративного мистецтва, подала штрихи до взаємовідносин мистецьких родин Кричевських і Саснків. У тексті статті авторка навела розлогі цитати з листів свого батька Олександра Саєнка, Василя Кричевського 1920–1930-х років, а також з листа К. Кричевської-Росандіч 1993 р., які зберігаються в її особистому архіві. Авторка останньої статті – Ірина Малакова, дружина киевознавця Дмитра Малакова. З її сторінок можна довідатися окремі деталі взаємовідносин Катерини з художником Георгієм Малаковим і родиною його брата Дмитра.

Родзинкою рецензованого видання є опубліковані джерела – уривки зі щоденника і нотатки Катерини Кричевської-Росандіч. Діячка протягом не одного року вела щоденник, до якого каліграфічним почерком занотувувала ключові події власного життя, частина яких стала неодмінною складовою історії України, свої спостереження та міркування, враження від побаченого та почутого. Незадовго до відходу у вічність вона надіслала із США до Музею української діаспори кілька рукописних сторінок щоденника, датованих 1945 і 1949 роками. У першому уривку авторка описала типову подію, яка сталася 6 вересня 1945 р. у таборі переміщених осіб і біженців у Мангаймі (Західна Німеччина) – спробу репатріювати радянських громадян до СРСР. Інформація Кричевської-Росандіч доповнює численні опубліковані спогади та щоденники інших ДіПістів, як-от Галини Воскобійник⁴, Лариси Залеської Онишкевич⁵, Уласа Самчука⁶ та багатьох інших. У другому – перші дні побуту на американській землі у травні 1949 р. На основі своїх щоденникових записів Катерина Кричевська-Росандіч підготувала й у 2006 р. опублікувала книгу спогадів. Порівняння сторінок щоденника із відповідними сторінками мемуарів⁷ дає підстави зробити висновок, що попри змістову схожість у щоденникових записах, події описані глибше та детальніше, що підсилює їхню джерелознавчу цінність.

У «Нотатках мисткині», написаних Кричевською-Росандіч 1989 року, ймовірно для докторки мистецтвознавства Валентини Рубан-Кравченко, міститься цінна інформація для біографів діячки. На їхніх сторінках Кричевська-Росандіч довірливо писала про своє

⁴ *Воскобійник Г.* Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 284 с.

⁵ *Залеська-Онишкевич Л.* Бомби, границі і два праві черевички. Друга світова війна очима дитини-біженця. Львів: Літопис, 2018. 258 с.

⁶ *Самчук У.* Плянета Ді-Пі. Вінніпег: Волинь, 1979. 355 с.

⁷ *Кричевська-Росандіч Катерина.* Мої спогади... С. 103-104, 118.

дитинство та становлення як художниці, розмірковувала про мистецтво і цінності, розповідала про свої літературні та музичні вподобання.

Текстова частина рецензованого альбому щедро проілюстрована світлинами, переважно з фондів Музею української діаспори, а також фотокопіями документів.

Справжньою окрасою рецензованого видання є каталог робіт Катерини Кричевської-Росандіч. Аквазелі й олійні роботи у ньому згруповані за хронологічним принципом, а тиражну графіку та скетчі винесено в окремі розділи. Альбом налічує 272 роботи, з них 235 представлено безпосередньо у каталозі, а решта оприлюднена на сторінках першої, текстової, частини альбому. Більшість робіт (понад 160) нині зберігаються в фондах Музею української діаспори, а решта – у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького, Лебединського міського художнього музею імені Б.К. Руднева, Музею мистецької родини Кричевських в Опішному, Шевченківського національного заповідника та Українського музею в Нью-Йорку. Окрім того, до альбому увійшли вибрані твори художниці з українських та американських приватних колекцій.

Ранній період творчості (1942-1948 рр.) представлений роботами, виконаними в Україні та Західній Німеччині. Характерно, що в епоху ДіПі на своїх полотнах художниця зображувала не зруйновану Німеччину, а красу природи й архітектури країни, яка дала їй тимчасовий прихисток. У подальшому це стало прикметою творчої манери мисткині. У наступному розділі каталогу, що датується 1949-1958 рр., представлено роботи, написані у перше десятиліття перебування у США. Серед них – краєвиди Нью-Йорка, Чикаго, Сан-Франциско, роботи у жанрі ню, автопортрет, а також низка українських робіт, написаних з пам'яті.

До розділу «1959-1969» увійшли роботи, створені за результатами туристичної поїздки Європою, а також краєвиди США, натюрморти, пейзажі та марини. Четвертий розділ охоплює роботи, написані у 1970-х – 1993 рр. – краєвиди США, Європи та рідної України. Якщо у попередні півстоліття Кричевська-Росандіч писала Україну з пам'яті, то після відвідин батьківщини у 1993 р., мисткиня по поверненню додому створила серію українських акварелей. Серед них – «Софійська вулиця. Київ», «Лук'янівський цвинтар», «Музей І. Котляревського. Полтава», «Вечір у Новгород-Сіверському», «Вітряки біля Диканьки». Ці та інші роботи сформували п'ятий розділ каталогу «1994-2000-ті».

Таким чином, видання альбому «Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads» стало вагомою подією у мистецькому та науковому житті України. Безкоштовне розповсюдження книги серед бібліотек України створило передумови для ознайомлення широкого кола громадськості з непересічною особистістю мисткині Катерини Кричевської-Росандіч та її творчістю. Альбом стане у пригоді дослідникам життя та діяльності Кричевської-Росандіч, історії світового українства й мистецтва ХХ – початку ХХІ ст.